

ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

(Συμβολή στην ιστορία τους)

“Ότι παρουσιάζουμε σ’ αυτή μας τήν εργασία είναι όλο εκείνο, που μέχρι σήμερα κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε για τὰ Γρεβενά. “Όλα τὰ κεφάλαια δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, οὔτε ἔχουν τὴν ἴδια ἔκταση. Ἐναφέρονται ὅμως ὅλα στὸ ἴδιο πάντοτε ἀντικείμενο, τὰ Γ ρ ε β ε ν ά.

Ἐπὶ τὴν ἐπὶ πενήντα σχεδὸν χρόνια ἔρευνά μας ἀποκομίσαμε ὅτι τὰ Γρεβενά, μαζί με τὴν Καστοριά καὶ τὰ Σέρβια, ἔχουν τὴν πιὸ παλιὰ ἱστορία στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἄσχετα με τὰ ὀνόματα που διαδοχικὰ ἴσως ἄλλαξαν μέσα στοὺς αἰῶνες.

Ἡ ἱστορία ὅμως αὐτῶν τῶν πόλεων, ὅπως καὶ ὀλόκληρης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπὸ τὶς σκοτεινότερες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἡ διαπίστωσή της ἀπαιτεῖ βαθιὰ ἔρευνα, πολὺ κόπο καὶ πολὺ χρόνο. Γι’ αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ που κρατάει ὁ ἀναγνώστης στὰ χέρια του θὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φιλοδοξία ἄλλων νεότερων νὰ συμπληρώσουν ἢ καὶ νὰ διορθώσουν τὰ γραφόμενά μας.

Ἐπὶ τὴν ἀρχαία τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως, που ἡμεῖς δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ ἐξαντλήσουμε ὅσο ἔπρεπε· τὰ ἀρχεῖα τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρῖδων καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὅπου μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ἀρχεῖα που οὔτε τὰ ἔχουμε ἐντοπίσει, οὔτε τὰ ἔχουμε προσεγγίσει ἢ ἐξετάσει.

Ἐπὶ τὴν ἀρχαία τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν, που δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὅπως πρέπει. Ὅπως ὑπάρχουν καὶ πάμπολλα λειτουργικὰ καὶ ἄλλα βιβλία στὶς ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ σ’ αὐτὰ τὰ μοναστήρια, που δὲν ἔχουν ξεφυλλισθεῖ με τὴ σχολαστικὴ ἀκρίβεια που ἀπαιτεῖ τὸ θέμα μας. Ἐν κρῖνονουμε μάλιστα ἀπὸ τὰ τεκμήρια που ὡς τώρα ἀποκομίσαμε ἡμεῖς πρὸς αὐτῶν τὶς κατευθύνσεις, πιστεύουμε ὅτι πολλὰ περισσότερα μποροῦν ν’ ἀντληθοῦν ἀκόμα.

Τέλος, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ καθηγητοῦ μας Χ ρ ῖ σ τ ο υ Ἐ ν ι σ λ ε ῖ δ η, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της (Ἀθήναι 1951, ἔπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), που τόσο μᾶς βοήθησε στὴν ὅλη ἐργασία μας, στάθηκε κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὸ ἔναυσμα για νὰ καταπιαστοῦμε με αὐτὸ τὸ θέμα.

Α΄. Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες¹ αποδεικνύεται ότι, αν όχι ολόκληρη ή έκταση της σημερινής επαρχίας (του νομού) Γρεβενών, τουλάχιστον το έδαφικό τμήμα της, που βρίσκεται δυτικά από τον Άλιάκμονα και το βουνό Μπουνάσα, ανήκε στην Τυμφαία της αρχαίας Άνω Μακεδονίας. Μονάχα το τμήμα, που βρίσκεται ανατολικά από τον Άλιάκμονα, ίσως αυτό και μόνο από την επαρχία, να ανήκε στην Έλιμειώτιδα, όπου ανήκε και το υπόλοιπο νότιο τμήμα του νομού Κοζάνης, που βρίσκεται πέρα από το Μπούρινο όρος.

Οί λόγοι των Μέσων Χρόνων υπήγαγαν την περιοχή Γρεβενών στην Έλλυρία και άργότερα στο Θέμα του Έλλυρικού και στη συνέχεια στο Μακεδονικό Θέμα².

Όπωςδήποτε οί γεωγραφικές πληροφορίες για την απόμακρη από κάθε άξονα συγκοινωνίας αυτή περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας είναι πολύ φτωχές και ελάχιστα πράγματα ξέρουμε γι' αυτήν για χρονικό διάστημα πολλών αιώνων. Ούτε και οί χρονογράφοι του Βυζαντίου, που περιγράφουν τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα που εξέλιχθηκαν σ' αυτή την περιοχή ως την τουρκική κατάκτηση, μάς παρέχουν πληροφορίες κάποιας έπιστημονικής αξίας για την περιοχή. Μερικές αναφορές σε οικισμούς και πόλεις της εποχής θά τις καταγράψουμε πιο κάτω στην κατάλληλη θέση τους.

2. Τις πρώτες γεωγραφικές πληροφορίες για την περιοχή μάς τις δίνουν οί πρώτοι γεωγραφικοί χάρτες του ΙΣΤ΄ αι. Διαλέξαμε και έπεξεργασθήκαμε μερικούς απ αυτούς τους χάρτες³, όσους μπορέσαμε να πλησιάσουμε και όσους απ' αυτούς κρίναμε ότι θά μάς έδιναν μερικές γεωγραφικές πληροφορίες, παρ' ότι και αυτές παρουσιάζονται πολύ άμυδρες για την περιοχή που εξετάζουμε⁴.

1. N. G. L. H a m m o n d, History of Greece to 332 BC., Clarendon Press, Oxford, 1959, 2d. ed. 1967, σ. 116. Τοῦ Ἰ δ ἰ ο υ, Epirus, Clarendon Press, Oxford 1967, σ. 77. Θ. Κ. Π. Σ α ρ ά ν τ η, 'Ο Μέγας Άλέξανδρος, Άθήναι 1970, 1975, 1982, Α΄, σ. 58.

2. Γ. Παπαανδρέου, Γρεβενά, «Έγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Έλευθεροδάκης», 1928, Δ΄, σ. 141.

3. Θ. Κ. Π. Σ α ρ ά ν τ η, 'Η Δυτική Μακεδονία εις τους χάρτας από του ΙΕ'-ΙΗ' αιώνος, «Έμερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας 1961», Άθήναι 1961, σ. 20 κ.έ.

4. Βασιζόμαστε στους έξης χάρτες: α) G i a c o m o d i C a s t a l d i, «Descrittione de la geographia moderna de tutta la Grecia», Genova 1560, β) A b r a h a m O r t e l i u s, «Theatrum Orbis Terrarum», Anvers 1570, γ) G e r a r d M e r c a t o r, «Atlas sive Cosmographia», Amsterdam 1598, δ) P. M a r i e t t e, «Atlas», Paris 1645, ε) J o h. e t C o r n. B l a e u, «Cosmographia Blaviens», Amsterdam 1650, στ) F. d e W i t, «Atlas»,

Πρώτα-πρώτα, σὰν ὄδηγος γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἑκτασης τῆς περιοχῆς—καὶ τώρα ἐπαρχίας—Γρεβενῶν χρησιμεύει ὁ ποταμὸς Ἑλιάκμων, στὴν ἄνω κοιλάδα του, μὲ τοὺς ὄρεινους ὄγκους ποὺ γύρω τὴν περιβάλλουν.

Ἐλιάκμων σημειώνεται σὰν τὴν κυριαρχοῦσα ποτάμια γραμμὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία. Παριστάνεται σὰν νὰ σχηματίζεται ἀπὸ δύο κλάδους, δύο παραποτάμους, ὅπως καὶ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει. Ἐνας κλάδος πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Καστοριάς, ὅπου συγχέεται καὶ μὲ τὸν κλάδο ποὺ πηγάζει καὶ διασχίζει τὰ Κορέστια καὶ ἔχει τὸ ὄνομα *Castoro fl.* κ.λ., καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ βόρεια Πίνδο.

Ἐπίσης ὁ δεύτερος ὅμως αὐτὸς κλάδος, ὅπως φαίνεται στοὺς χάρτες, δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ στὴν πραγματικότητα πηγάζει ἀπὸ τὸν Γράμμο καὶ ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ Νεστόριο, ἀλλὰ ὁ σημερινὸς Βενέτικος, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν (Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Ὀρλιακας, Γουμάρα), ποὺ καὶ τὴ διασχίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἐπίσης ὁ κλάδος αὐτὸς σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς χάρτες δὲν ἔχει γραμμένο τὸ ὄνομά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Giacomo Candelli da Vignola τοῦ 1689, ποὺ τὸν γράφει *Rhedias fl.*

Ἐπίσης ὁ Leake¹ ποὺ περιόδευσε στὴν περιοχὴ ἐκεῖ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19 αἰ. τὸν ἀποκαλεῖ *Venetico* ποὺ εἶναι καὶ τὸ σημερινὸ του ὄνομα. Ἐπίσης Pouchouville, ποὺ περιόδευσε στὸ ἴδιο μέρος καὶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, τὸν ἀποκαλεῖ ἄλλοῦ *Rhedias* καὶ ἄλλοῦ *Venetico*².

Ἐπίσης αὐτὰ σημαίνουν ὅτι αὐτὰ τὰ ὀνόματα πρέπει νὰ εἶχε καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους ἀπὸ τοὺς χάρτες αἰῶνες. Τὸ ὄνομα «Τριβιά» διασώ-

Amsterdam 1680, ζ) I. M. Hasii, «Imperium Turcicum», Nurnberge 1680, η) Giacomo Candelli da Vignola, «Atlas», Roma 1689, θ) I. - B. Nolin, «Atlas», Paris 1699, ι) Hubert Jaillot, «États de l'Empire de Turcs en Europe», Paris 1700, ια) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», Paris 1708, ιβ) I. Covens et C. Mostier, «Graeciae Parts Septentrionalis», Amsterdam 1708, ιγ) Joh. Baptist. Homann, «Graeciae et Archipelagi», Nurnberge 1712, ιδ) N. de Fer, «La Grèce ou partie meridionale de la Turquie en Europe», Paris 1715, ιε) Sr. Jaillot, «La Grèce tirée de mémoires de Monsieur d'Abbé Baudrant», Paris 1716, ιστ) I. - B. Nolin, «Théâtre de la guerre Empire de Turcs, Roiaumes d'Hongrie et de Dalmatie», Paris 1717, ιζ) Joh. Baptist. Homann, «Atlas Nuovus», Nuremberg 1740. ιη) Sr. Robert, «Turquie Européenne», Paris 1755, ιθ) Robert de Vangonty filio, «Graecia Vetus», Paris 1762, κ) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», London, 12 May 1794, κα) W. Faden, «Turkey in Europe», London 1795.

1. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, 4 vols., London 1835, C, σ. 148.

2. François Pouchouville, *Voyage dans la Grèce*, 3 vols., Paris 1820-21, B, LVIII, σ. 434-440.

ζεται σήμερα σὰν τοπωνύμιο 5 χλμ. περίπου ΒΔ ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πάνω στὸν δρόμο πρὸς τὸ Κηπουριό.

Ὁ ποταμὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυὸ κλάδους, δηλαδή ὁ Ἑλιάκμων, ἔχει τὰ ὀνόματα, σὲ ἄλλους χάρτες Aliacmon fl. καὶ σὲ ἄλλους Castoro fl. ἢ Vistritsa ἢ Vistriza (ὅπως ἀναφέρεται ἀργότερα καὶ στοὺς χάρτες τοῦ Kierpert). Ὁ Leake καὶ ὁ Rouquerville τὸν ἀναφέρουν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸ ὄνομα Ἰντζέ-Καρά-Σού.

Στοὺς χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιορίζεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ τὸ Monte Messo (βουνὸ τοῦ Μετσόβου), ποὺ τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ L'Janna (Γιάννινα)¹. Ἀπὸ τὰ δυτικὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ὄροσειρὰ Demoniguiza Mons (τὴν Πίνδο), ποὺ τὴ χωρίζει μὲ τὴν Ἑπειρο (Epirus ἢ L'Épire). Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χάρτες σημειώνεται καὶ τὸ ὄρος Cegaraion (Σεράπειον), ποὺ μερικοὶ γεωγράφοι καὶ ἱστορικοὶ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Σμόλικα.

Πρὸς τὸν Νότο σημειώνεται ἡ ὄροσειρὰ Macedonians Mons, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ σημερινὰ Χάσια ὄρη, καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά ὄρια τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν σημειώνεται ὁ Olympus Mons.

3. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὁ καζὰς Γρεβενῶν ὑπαγόταν στὸ πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μόλις κατὰ τὸ 1839, ὅταν ἐγίνε ἡ μεγάλη καὶ ριζικὴ διοικητικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπῆχθη στὸ σαντζάκιο τῶν Σερβίων ποὺ ἀνήκε στὸ βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστηρίου).

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ καζὰς Γρεβενῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας—καὶ νομοῦ—Γρεβενῶν, ὅπως τὰ ἐκθέτουμε πῶς κάτω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, περιλάμβανε καὶ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Ζουπανίου (Πενταλόφου)²: Λατόριστα (Ἑγίασμα), Μπάνια (Ἑγία Παρασκευή), Σβόλιανη (Ἑγία Σωτήρα), Βρόστιανη (Ἑγιοὶ Ἀνάργυροι), Τσάριστα (Ἑγιοὶ Θεόδωροι), Ρέσνι (Ἀνθούσα), Βελίστι (Ἀσπρούλα), Κωνσταντζικο (Αὐγερινός), Μαζγκάνι (Ἀχλαδιά), Μπουχωρίνα (Βουχωρίνα), Ντόλο (Βυθός), Ντράμιστα (Δάφνη), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Ζάνσκο (Ζώνη), Τσαβαλέρι (Κοιλάδι), Μπόρσια (Κορυφή), Κριμίνι (Κριμίνι), Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Μοιρασάνη (Μόρφη), Κλεπίστι (Πολυκάστανον), Ραδοβίστι (Ροδοχώρι), Πέτζανη (Τριάδα) καὶ Μοιραλή

1. Καὶ ὁ Ἑραψ γεωγράφος Ἑδρῖσῆ ἢ Ἑδρῆς ἐπισκέφθηκε τὰ Γιάννινα καὶ τὰ ἀποκαλεῖ «Γιάλνα» (1153). Ὅλα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ὄνομα Ἰωάννινα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ Ἰωάννης ποὺ πολὺ ὑποστηρίζεται.

2. Παραθέτουμε τὸ παλιὸ — ἐπὶ τουρκοκρατίας — ὄνομα καὶ στὴν παρένθεση τὴ μετονομασία του μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

(Χρυσανγή), τὰ ὅποια ὄλα ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ μετὰ, στὴν ἐπαρχία Βοΐου, στὸ πιὸ ὄρεινὸ δυτικὸ τμήμα της, δηλαδὴ στὸν νομὸ Κοζάνης.

Στὸν καζᾶ Γρεβενῶν ὑπάγονταν ἀκόμα καὶ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης: Ντισκάτα (Δεσκάτη), Πιτσούγγια (Δασοχώρι), Παρασκευὴ (Παρασκευή), Τσούκα (Γήλοφος), Σέλισμα (Διασελάκι), Ἅγιος Γεώργιος (Ἅγιος Γεώργιος), Ξεροκρανιά (Κρανιά), Λουτρὸς (Λουτρὸς) καὶ Μπιστερτσιὰ (Ἄκρη), ποὺ καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση παρέμειναν στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

Κατὰ τὴν Κατοχὴ ὄμως, 1941-1944, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δεσκάτης ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν καὶ προσαρτήθηκε στὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος, τοῦ νομοῦ Λαρίσης. Στὰ 1964, πάλι, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νομοῦ Γρεβενῶν, ἡ Δεσκάτη μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χωριά της (Παρασκευή, Γήλοφο, Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δασοχώρι) ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος καὶ ἐπανῆλθαν στὸν νομὸ Γρεβενῶν. Τὰ ὑπόλοιπα χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης, Κρανιά, Λουτρὸς καὶ Ἄκρη, παρέμειναν στὸν νομὸ Λαρίσης.

4. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἴσως γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἀπότομα ἡ δικαστικὴ περιοχὴ τοῦ Τούρκου ἱεροδικαστῆ (κατῆ) Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη δικαστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὸν πατισάχ, καὶ τὸ καινούριο κράτος ἐμπλακεῖ σὲ διαχωρισμοὺς ἀρχείων, ποὺ ὄλα ἦσαν γραμμένα στὰ τουρκικὰ (στὶς διαλέκτους Ρικᾶ καὶ Ντουβανῆ)—καὶ εἰδικότερα τὰ «ταπιά», ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τῆς ἀκίνητης περιουσίας ὄλων τῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου—καὶ ποὺ ἡ μετάφρασή τους καὶ ὁ διαχωρισμὸς τους καὶ δύσκολος ἦταν καὶ πολὺ χρόνον ἀπαιτοῦσε, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μὲ μεγάλη ἐπιτυχία ἴδρυσε πρωτοδικεῖο στὰ Γρεβενὰ μὲ δικαιοδοσίαν σ' ὀλόκληρην τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας καζᾶ Γρεβενῶν. Τὸ πρωτοδικεῖο ἐνισχύθηκε μὲ μεταφραστικὸ γραφεῖο καὶ «ἐρμηνέα», καὶ εἶχε εἰρηνοδικεῖα τότε στὰ Γρεβενὰ, στὴ Δεσκάτη, στὸν Πεντάλοφο καὶ στὴν Κρανιά (Τούρια-Κρανιά).

Αὐτὰ τὰ εἰρηνοδικεῖα ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ἔχουν ὑποστρεῖ πολλές μεταβολές, ποὺ ἐμεῖς ὄμως δὲν θὰ παρακολουθήσουμε.

Ἐπίσης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τὴ μετονόμασε σὲ ὑποδιοίκησις Γρεβενῶν, ὑπὸ τὸν νομάρχην Κοζάνης καὶ στὴν πόλιν τῶν Γρεβενῶν ἐγκαταστάθηκε ὑποδιοικητὴς μὲ ἰδιαίτερες ἀποκεντρωτικὲς διοικητικὲς δικαιοδοσίες.

Μετὰ τὸν Πρῶτον Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ ὑποδιοίκησις καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς ἄλλαξαν ὀνόματα καὶ ἐγιναν ἐπαρχία καὶ ἐπαρχος Γρεβενῶν, μὲ τὶς ἴδιες δικαιοδοσίες καὶ ἀρμοδιότητες μέχρι τὸ 1964, ὅταν ἡ ἐπαρχία

Γρεβενῶν ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νομὸς Γρεβενῶν.

Κλείνοντας αὐτὸ τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γενικὴ διάκριση τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν σὲ χωριστοὺς τόπους, ὅπως συνήθιζε νὰ τὴ διαχωρίζει ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὁ πολὺς κόσμος, στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Ἐνατολικά, ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα ποταμὸ μέχρι τὸ βουνὸ Μπούρινος καὶ τὸ Μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας, ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν Βεντζίων καὶ τὰ ἐκεῖ χωριὰ ὁ πολὺς κόσμος τὰ ἀποκαλοῦσε «χωριὰ τῶν Βεντζίων». Οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι κυρίως γεωργοὶ μὲ πολὺ μικρὴ οἰκόσιτη κτηνοτροφία.

Νότια ἀπὸ τὸν Βενέτικο ἢ τὸν Πολυτσάρη—γιατὶ εἶχε καὶ ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ὁ Βενέτικος, εἰδικὰ στὸ τμήμα ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὰ Γρεβενά—μέχρι τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴ Θεσσαλία, ἔκτεινονταν τὰ Χάσια, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ μέγας χεῖμαρρος τῆς Σιούτσας, παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονα. Καὶ ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι γεωργοὶ μὲ ὀλίγη οἰκόσιτη κτηνοτροφία.

Δυτικά, στὴν κοιλάδα τοῦ δυτικοῦ κλάδου τοῦ Βενέτικου, βρίσκονταν τὰ «Κοπατσιαροχώρια», μέχρι τοὺς πρόποδες τῶν ἀντηρίδων τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομα τὸ πῆραν ἀπὸ τὰ «κοπάτσια», ποὺ εἶναι τὸ τοπικὸ ὄνομα τῆς «θαμνώδους δρυὸς», καὶ ποὺ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη βλάστηση τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἔχουν ρίζι τὸ βάρος περισσότερο στὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο στὴ γεωργία, ἢ ὅποια δὲν ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφη καὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑψόμετρα. Καὶ πάρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κατοίκους εἶναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, ποὺ τὸν χειμῶνα παραχειμάζουν κυρίως στοὺς κάμπους τῆς Ἐλασσόνας καὶ τῆς Λάρισας.

Ἀκόμη δυτικότερα, στίς κορυφές σχεδὸν τῆς Πίνδου—Μαυροβούνι, Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Γουμάρα καὶ Σμόλικας—στίς ἐκεῖ ἀλπικὲς βοσκὲς βρίσκονται, κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὰ «Βλαχοχώρια», Καλλιθέα, Κρανιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σμίξη καὶ Σαμαρίνα. Οἱ κάτοικοι στὰ δυὸ πρῶτα ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ δάση καὶ τὴν κτηνοτροφία, μὲ πολὺ λίγη γεωργία. Στὰ ὑπόλοιπα ὅμως χωριὰ οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν βασικὰ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ δάση. Ἐδῶ ἡ κτηνοτροφία εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν μετακινουμένη καὶ τὸν χειμῶνα παραχειμάζει στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας.

Τὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονται στὸ βορειοδυτικότερο τμήμα τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς Πενταλόφου ὀνομάζονται «Μαστοροχώρια» καὶ «Καστανοχώρια», γιατί καὶ μαστόροι εἶναι οἱ κάτοικοι καὶ πολλὲς καστανιὲς κρατάει ἐκεῖ ὁ τόπος.

Τέλος, καὶ ἡ περιοχὴ Δεσκάτης εἶναι ἓνα τμήμα τῶν Χασίων, ἔδαφο-

λογικά όμως ανήκει στη Θεσσαλία, αφού τὰ νερά της χύνονται στὸν ποταμὸ Βούλγαρη, ποὺ εἶναι παραπόταμος τοῦ Σαρανταπόρου, τοῦ Ponte Quaranta fl. τῶν χαρτῶν, ποὺ ἀναφέραμε, ποὺ κι αὐτὸς χύνεται στὸν Πηνειό, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑδάτινη λεκάνη ἀνήκει ὀλόκληρη στὴ Θεσσαλία.

Β'. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (ΝΟΜΟΥ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Οἱ χάρτες καὶ οἱ περιηγητὲς

Μὲ ἐπιμονὴ ὄλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ., σημειώνουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς περιοχῆς μας καὶ πάνω σὲ παραπόταμο τοῦ Ἀλιάκμονα (ποὺ σὲ μερικοῦς, φαίνεται κατὰ λύθος, φέρει τὸ ὄνομα Venetico fl., ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν Γρεβενιώτικο ποταμὸ) τὴν πόλη S. Ziorzi ἢ S. Giorgio—ἀνάλογα μὲ τὴ γλώσσα ποὺ ἔχει γραφεῖ ὁ χάρτης—στὴ θέση, ὅπου βρίσκονται σήμερα τὰ Γρεβενά. Τότε καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βαρόσι, ὅπου ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως καὶ τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο.

Ἡ ὀνομασία *Γρεβενά* ἢ *Γρεβενὸ* δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα χάρτη, παρ' ὅτι ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλα ἐγγραφα, ποὺ θὰ τὰ ἀναφέρουμε πιὸ κάτω, ἡ πόλη ἔφερε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Ι' αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀνομασίες τῶν ἄλλων πόλεων, Σιάτιστα, Κοζάνη κ.ἄ. δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες. Διαγνώσαμε ὅτι οἱ γεωγράφοι συντάκτες αὐτῶν τῶν χαρτῶν, τουλάχιστον γιὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀναφέρονται, ἀπέφευγαν νὰ παραθέτουν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες τοποθεσιῶν καὶ τὰ ὀνόματα οἰκισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Προτιμοῦσαν περισσότερο γιὰ τὶς περιοχὲς καὶ τοποθεσίες τὰ ὀνόματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (Tympheae, Elimiotis κ.λ.) καὶ γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς οἰκισμοὺς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ποὺ ὡς πολιοῦχος λατρευόταν στὸν οἰκισμὸ. Μονάχα στὴν ἀνάγκη χρησιμοποιοῦσαν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες. Ἡ συνήθεια μάλιστα αὐτὴ δυσκολεύει πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῶν χαρτῶν στὸ νὰ ξεχωρίζει τὰ χωριά ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου ἁγίου. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. σταμάτησε αὐτὴ ἡ συνήθεια, ὅταν ἄρχισε πιά τὴ χαρτογραφία νὰ τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ ὀκρίβεια καὶ ἡ πλήρης ἱστορικὴ ἐνημερότης.

Στοὺς χάρτες ἀναφέρεται σὰν οἰκισμὸς τὸ Cotzarazar (στὰ τουρκικὰ τὸ Μεγάλο παζάρι), ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριὸ Κέντρον καὶ ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὸ 1925 γινόταν, κάθε φθινόπωρο, μία ἐμποροπανήγυρη, ποὺ διαρκοῦσε δεκαπέντε μέρες, ὅπως θ' ἀναφέρουμε πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Σὲ ὄλους τοὺς χάρτες ἀναφέρεται τὸ χωριὸ Laflerocheri ἢ Lefterocheri, ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ Ἐλευθεροχώρι. Ὑποστηρίζεται ἀπὸ με-

ρικούς διτι τὸ Ἐλευθεροχώρι εἶναι στὴ θέση τοῦ κάστρου Βουχάλιστας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος¹. Στὴ θέση τοῦ Ἐλευθεροχωρίου δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὕπο τὰ κάστρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιὰτὶ βρίσκειται ἐπάνω στὴν κεντρικὴ ὄδουση, ἀπὸ τὴ Θεσσαλία πρὸς τὰ Γρεβενά, καὶ ἐπάνω στοῦ πιδ εὐνοϊκὸ σημεῖο γιὰ τὴ γεφύρωση τοῦ Βενέτικου, ὅπου καὶ σήμερα ἡ γέφυρα τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου Καλαμπάκας-Γρεβενῶν.

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ *Lefterocheri* σημειώνεται τὸ χωριὸ *Casi* (Χάσι), στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν Χασίων. Τὸ χωριὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βρισκεται κοντὰ στοῦ σημερινὸ χωριὸ Παλιουριά (Ζυμιάτσι), δίπλα ἀπὸ τὸν ἀρχένα Σκάλα, ἀπὸ ὅπου περνάει ὁ δρόμος Γρεβενῶν-Δεσκάτης. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἴχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ὅπως δὴποτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα, Χάσι, ποὺ εἶναι ὄνομα τουρκικὸ, ὀνομάσθηκαν Χάσια καὶ τὰ βουνά, ποὺ χωρίζουν τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.

Σὲ ὄλους τοὺς χάρτες σημειώνεται τὸ χωριὸ Περιβόλι σὰν *Voli* καὶ σὲ μερικοὺς σημειώνεται ἐκεῖ κοντὰ καὶ τὸ *S. Nicolo*. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίνεται στοῦ παλιὸ χωριὸ Βυθουλκέοι², ποὺ εἶχε ἑνοριακὸ ναὸ τὸ σημερινὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου, ποὺ κτίσθηκε—ὅπως λέγει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του—στὰ 1601. Στὸ Περιβόλι ἀναφέρεται καὶ ὁ *Leake*³ χαρακτηρίζοντας αὐτὸ σὰν τὸν μεγαλύτερο οἰκισμὸ τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ὁ *Rouqueville*⁴, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19 αἰ., κάμνει μιὰ ὄραία περιγραφή γι' αὐτὸ.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ Περιβόλι, σὲ μερικοὺς χάρτες, σημειώνεται ἡ *Santa Maria di Praetoria*, ποὺ πιθανότατα εἶναι ἡ σημερινὴ Σαμαρίνα. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀποκροῦει αὐτὸ ποὺ πρεσβεῦουν μερικοὶ ὡς τῶρα διτι ἡ λέξι Σαμαρίνα προέρχεται ἀπὸ τὸ *Santa Marina*. Μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας αὐτῆς ὅμως δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καμιὰ ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρίνας. Ἀντίθετα, ὁ κεντρικὸς ἑνοριακὸς ναὸς τῆς Σαμαρίνας εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (*Santa Maria*). Ἡ πρόσθετη προσωνυμία *di Praetoria* μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθοῦμε μήπως τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ σημερινὸς ἑνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου—γιὰτὶ παλαιότερα ἑνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου καὶ τὸ σημερινὸ μοναστήρι—εὐλαβικὰ χέρια τὴ μετέφεραν ἀπὸ τὸ χωριὸ Πραιτώρι τοῦ Τιρνάβου τῆς

1. Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ θεμάτων. Βλ. *A. Rambaut*, *L'Empire Grec au dixième siècle*, Paris 1870, B, i, σ. 32.

2. Βλ. πιδ κάτω τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

3. *William Martin Leake*, ἔ.ἀ., C, σ. 147.

4. *François Rouqueville*, ἔ.ἀ., B, σ. 445.

Θεσσαλίας, όπου παραχειμάζουν πολλοί κάτοικοι τῆς Σαμαρίνας. Ὁ Leake ἀναφέρει μονάχα τὸ χωριὸ Κηπουριὸ καὶ γιὰ τὴ Σαμαρίνα λέγει: «Monte Smolico or Zmolksa above the Vlakhiste town of Samarina». Ὁ Rouqueville, ἐνῶ ἀναφέρει πολλὰ ἄλλα χωριά (Τριβένι, Δόβρανη, Μαυρονόρος, Μαυραναῖοι, Τίστα, Βοδεντσικὸ καὶ Ἄρκουδιά), δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμαρίνα.

2. Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692), ἡ κατάσταση εἰσφορῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν (1858) καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981.

Ὁ κώδικας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ὁσίου Νικάνορος τῆς Ζάβορδας, στὸ ἔτος 1692, ἀναγράφει ἕναν κατάλογο τῶν χριστιανικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἢ τῆς «Ἐπαρχίας τοῦ Γρεβενοῦ», ὅπως τὴν ἀναφέρει.

Παραθέτουμε στὴν ἀριστερὴ στήλη τοῦ πῶ κάτω πίνακα αὐτὸν τὸν κώδικα σὲ αὐστηρὸ ἀντίγραφο καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία του.

Κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν Καλινδέρη¹, τὰ «βαφτιστικά», δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ μοναστήρι. Δίπλα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ, μετὰ ἀπὸ κάθετη γραμμὴ (ποὺ τὴν προσθέσαμε ἐμεῖς), ἀναγράφεται ἕνας ἄλλος ἀριθμὸς, μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλου χρώματος μελάνη, ποὺ πιθανῶς σημαίνει τὰ «βαφτιστικά» τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὸ μοναστήρι, ἢ κάπου ἄλλοῦ σὲ μεταγενέστερη, ἄγνωστο πότε, ἡμερομηνία. Ὅπως δὴποτε ἡ ἡμερομηνία 1692 ἀναφέρεται στοὺς πρώτους ἀριθμοὺς, τὰ πρῶτα «βαφτιστικά». Δὲν ὑπογράφεται ἀπὸ κανέναν.

Στὴ μεσαία στήλη τοῦ ἴδιου πίνακά μας παραθέτουμε μιὰ κατάσταση «ἐπιχ. 42.000 γροσίων τῶν χωριῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν»². Ἡ κατάσταση ποὺ ἀναγράφει μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἔχει ἡμερομηνία: «Ἐν Γρεβενοῖς τῆ 22 Ἰουλίου 1858», μὲ ὑπογραφή: «Ὁ Γρεβενῶν Ἀγάπιος». Φαίνεται θεωρημένη καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, γιὰ τὴν ἔνδειξη: «14 Μαΐου 1888, Φαναρίῳ Κωνσταντινουπόλεως».

Δίπλα ἀπὸ κάθε χωριὸ ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποὺ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ εἰσφέρουν γιὰ «ἐπιχ.» ἀπὸ «γρ. 11 π. 16 δι' ἐκάστην οἰκογένειαν» (11 γρόσια καὶ 16 παράδες, ὅπως ἀναγράφει ἡ κατάσταση στὸ τέλος).

Δὲν παραθέτουμε τὰ χωριά μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ τους σειρὰ ὅπως εἶναι

1. Μιχαήλ Ἀθ. Καλινδέρη, Σημειώματα ἱστορικὰ (ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939.

2. Ἡ συγκεκριμένη λέξη «ἐπιχ.» σημαίνει πιθανότατα ἐπιχορήγηση.

στήν κατάσταση τῆς Μητρόπολης, ἀλλὰ τὰ παρατάσσουμε δίπλα ἀπὸ τὰ ἴδια χωριά τοῦ κώδικα τῆς Ζάβορδας, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ἄμεση σύγκριση.

Στὴν τρίτη στήλη τοῦ πίνακά μας ἀναγράφονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινὴ ὀνομασία καὶ ὑπαγωγή τῶν χωριῶν, τόσο τῆ διοικητικῆ, ὅσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστικῆ.

Δίπλα ἀπὸ κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀναγράφουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1981.

Σὲ ὅσα χωριά δὲν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἐνδειξη, σημαίνει ὅτι αὐτὰ ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία (νομὸ) Γρεβενῶν καὶ ἐκκλησιαστικὰ στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Σαρακίνα 129 / 269	Σαρακίνα 42	Σαρακίνα 450
Χολένιστα 143 / 322	Χολένιστα 27	Δίπορον 185
Ζάβορδα χωρίον 27 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 1.500 μ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, σὲ μιὰ ὁμαλὴ τοποθεσία, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἓνα μετόχι μὲ εἰκονοστάσι.
Τορνίκι μικρὸ 34 / 45	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπιά του βρίσκονται ΒΔ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παναγιά, ὅπου ἡ τοποθεσία Παλαιοτούρνικο.
Τορνίκι τρανῶ 78 / 133	Τορνίκι 21	Παναγιά 130
Γουρνάκι 53 / 124	Γουρνάκι 14	Νεοχώρι 151
Μελενισκὸ 100 / 91	Μελεντζκὸν 8	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπιά του βρίσκονται 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Παναγιά.
Παλαιοχώρι 102 / 137	Παλαιοχώρι 17	Παλαιοχώρι (Βεντζίων) 445
Τυφλοσέλι 53 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Δὲν βρέθηκαν ἐρείπια. Πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Παλαιοχώρι Βεντζίων.
Τόριστα 63 / 45	Τόριστα 16	Ποντινὴ 366
Πυλωρὴ 41 / 186	Πυλωροὶ 18	Πυλωροὶ 166

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ Κοντιβῶ 73 / 1	Κατάστασις 1858 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀπογραφή 1981 Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπιά του βρίσκονται 11 χλμ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, ὅπου τὸ σημε- ρινὸ χωριὸ Σκούμτσια.
Σφήλτσι 25 / 243	Σφίλτσι 23	Χρόμιον 239. Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Κοζάνης καὶ ἐκκλησιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βάρεσια 43 / 185 Κολοκυθάκι 28 / 54	Βέρεσα 17 Κολοκυθάκι 14	Βάρης 68 Εἶναι ἀκατοίκητο. Ἐγκα- ταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρισκόταν 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Κνίδη.
Ἐξαρχον 121 / 95 Παλαιόκαστρο 45 / 12	Ἐξαρχον 23 Παλαιόκαστρον 65	Ἐξαρχος 115 Παλαιόκαστρο 426 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοῖου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βαήπεση 44 / 51	Βαῖπσι 24	Δαφνερὸ 141 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοῖου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπο- λη Γρεβενῶν.
Πέτροβο 51 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρι- σκόταν ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψωμα «Πέ- τροβον», 5 χλμ. ΒΔ τοῦ Παλαιοκάστρου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν τοποθεσία «Μπά- ρα», στὸ Μπογάζι τῆς Σια- τίστης.
Λούπεση 3 / 28 Γουτσίσινο 6 / 22	Δὲν ἀναφέρεται. Λουτζίσινο 6	Ἄγνωστο σήμερα. Λαγκαδάκια. Σήμερα ἀκα- τοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρι- σκόταν 6 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν Κνίδη.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Κοστόμη 55 / 71	Γκοστόμι 17	Πόρος 138
Πισκὸ 16 / 11	Πισκὸν 16	Πιστικὸ 126
Κοπρίβα 68 / 182	Κοπρίβα 30	Κνίδη 389
Λευτοκαρυὰ 12 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Ἄγγαλέη 27 / 68	Ἄγγαλαῖοι 17	Ἄγαλαῖοι 123
Βούρμποβο 35 / 66	Βούρμποβον 21	Ἰτέα 240
Βέντζη 56 / 9	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξι- σλαμισθεῖ.	Κέντρον 136
Τρανοβέτζι 24 / 9	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Νεσινικό 19 / 4	Νισινικό 8	Νησι 130
Ράτζη 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κά- τοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Ἀγάπη 103
Βλαχοχώρι 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται. Ἄναφέρονται μονάχα «Μο- ναστήρια Βλαχοχωρίων».	Ἄγνωστο σήμερα.
Τόβριανη 129 / 17	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλόχι 31 / 50	Καλόχι 18	Καλόχι 159
Ζηγόστι 7 / 32	Ζυγόστι 20	Μεσόλακκος 116
Μάνου 6 / 48	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλαμίτζι 11 / 29	Καλαμίτζι 14	Καλαμίτσι 91
Αὐλαῖς 11 / 69	Δὲν ἀναφέρεται.	Τὸ ἐξετάζουμε πιὸ κάτω.
Λευτεροχώρι 10 / 4	Ἐλευθεροχώρι 10	Ἐλευθεροχώρι 104
Συνίχοβο 6 / 4	Σινίχοβον 25	Δεσπότης 99
Κηπουριὸν 8 / 8	Κηπουργιὸ 90	Κηπουριὸ 600
Πηγαδίτσα 4 /—	Πηγαδίτσα 12	Πηγαδίτσα 191
Μοναχίτη 12 /—	Μοναχίτι 45	Μοναχήτι 250
Κερακαλή 15 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Κυρακαλή 145
Μαυρονόρος 29 / 4	Μαυρονόρος 24	Μαυρονόρος 136
Πρασιάνου 16 /—	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Ἀνάβρυτα 55
Παλαιοχώρι: Πρατινῶ 13/62	Παλαιοχώρι 10	Σταυρὸς 104
Μάνεση 11 / 13	Μάνεσι 8	Ἀνθρακιά 194

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ραπάρι 7 / —

Ζαπαντέη 1 / 2

Σπήλαιον 35 / 4

Κριτάδες 1 / 3

Δέλινο 4 / 2

Κρανέα 35 / 23

Τούση 1 / —

Ζιάνη 13 / —

Τεμενίτζα 42 / 44

Ἄραπη — / 51

Λαβανίτσα 28 / —

Σίντζα — / 1

Τόβρανη 37 / 2

Σουλέη 1 / —

Φιλῆ 21 / 23

Κονισκὸ 21 / 31

Πεκρεβενίτζα 7 / 11

Βήτζη — / 11

Κατάστασις 1858

Δὲν ἀναφέρεται.

Ζαπανταῖοι 22

Σπήλαιον 51

Γριτάδες 46

Δέλινο 12

Κρανιά 185

Τούζι 6

Δὲν ἀναφέρεται.

Δημηνίτσα 52

Ἄραπι 24

Λαμπανίτσα 16

Δὲν ἀναφέρεται.

Δόβρανη 27

Δὲν ἀναφέρεται.

Φυλῆ 14

Κονικιότι 30

Πικριβινίτσα 57

Βίτσι 19

Ἀπογραφή 1981

Τὸ ἔλεγαν καὶ Ἄρμπάρι. Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ Μελίσσι.

Λαγκαδιά. Σήμερα ἀκατοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ Κηπουριό.

Σπήλαιον 531

Αἰμιλιανὸς 121

Πρόσβορο 169

Κρανιά 489. Γιὰ νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα χωριά μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, λέγεται καὶ Τούρια-Κρανιά.

Ἄλατόπετρα 112

Δὲν ὑφίσταται σήμερα.

Βρισκόταν 4 χλμ. Ν ἀπὸ τὸ Σπήλαιο, στὴν πλαγιά τῆς Μεγάλης Ράχης.

Καρπερὸ 787

Δήμητρα 506

Μικρολίβαδο 113

Ἄγνωστο σήμερα. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Σίνιτσα (σήμερα Τριφύλλι), γιὰτὶ αὐτὸ μέχρι τὸ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.

Ἐλατος 273

Τὰ Καλύβια τῶν Σουλαίων. Ἐρημα σήμερα. Βρίσκονταν 4 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Σπήλαιο.

Φελλίον 353

Ἐλεύθερο 304

Ἀμυγδαλιές 685

Λόχη 158

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Λαύδα 13 / 1	Λάβδα 27	Λάβδα 153
Τσοῦρφλη 12 / 14	Τσοῦρχλι 55	Ἅγιος Γεώργιος 814
Ντοβρούνιστα — / 4	Δοβρούνιστα 30	Κληματάκι 242
Κοπλαράκι 7 / 13	Γκοπλαράκι 15	Μικρό. Ἐρημο σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Β τοῦ Καρπεροῦ, ὅπου καὶ συ- μπύχθηκαν οἱ κάτοικοι στά τελευταία χρόνια.
Συνὶ 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται	Ἄγνωστο σήμερα.
Κοπλάρι τρανώ 9 / 3	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφα- λῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλαμί- σθηκαν.	Μυρσίνη 288
Συρήνη 26 / 74	Σειρίνη Μέγα 32	Μεγάλο Σειρίνη 515
Σμίξη 6 / 5	Σμίξι 38	Σμίξη 208
Νιτροῦζι 38 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μέγαρο.
Μεσολοῦρι 5 / 2	Μεσολοῦρι 33	Μεσολοῦρι 30
Σαμαρίνα 29 / 12	Σαμαρίνα 600	Σαμαρίνα 605
Αὐδέλα 31 / 4	Ἄβδέλλα 190	Ἄβδέλλα 360
Περιβόλι 39 / 5	Περιβόλι 300	Περιβόλι 165
Τίστα — / 2	Τίστα 12	Ζιάκας 424
Φιλιπέη 6 / —	Φιλιππαῖοι 26	Φιλιππαῖοι 235
Ἄσπροκάμπος 21 / 11	Ἄσπρόκαμπος 17	Ἄσπρόκαμπος 149
Τραβιάνη 55 / 26	Τρεβένι 30	Σύδενδρο 355
Λεπενίτζα 131 / —	Λιπινίτσα 6	Περιβολάκι 46
Κοσμάτεοι 14 / 5	Κοσμάτι 42	Κοσμάτι 323
Μαυραναῖοι 39 / 1	Μαυραναῖοι 25	Μαυραναῖοι 265
Πούρα 14 / 1	Πούρα 15	Δοξαράς 215
Πηθικέη — / 12	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Ἄ- ναφέρεται στοὺς χάρτες σὰν S. Nicolo. Βρισκόταν 5 χλμ. Α ἀπὸ τὸ Περιβόλι, ὅπου σήμερα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Νικολάου.
Φονιάδες 4 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρί- σκονταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὰ Ἄνάβρυτα.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Ἅγιος Δημήτριος 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Μοναχίτι, ὅπου τὸ ἐξωκλήσι Ἅγιος Δημήτριος.
Ραχιώτες 8 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Τσερκοβίτζα 5 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλαπόδι 21 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Ἀνθρακιά καὶ πρὸ τοῦ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκης καὶ Σταγῶν.
Καλαποδάκι 15 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Ἦταν συνοικισμὸς τοῦ προηγούμενου.
Κοσκὸ 43 / 45	Κοσκὸν 34	Ταξιάρχης 456
Κτιστῶ — / 5	Χριστὸς 14	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Καρπερό.
Μηλιά 8 / —	Μηλιά 25	Μηλιά 372
Σούμπινον 10 / 10	Σούμπινον 28	Κοκκινιά 298, μὲ τὸν συνοικισμὸ Νέα Τραπεζοῦς 51.
Σηπάτα 7 / 6	Σπάτα 31	Πολύδενδρον 296
Πινιάρι 10 / 4	Πινιάρι 12	Ἐλάφι. Ἐρημώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ κάτοικοι συμπτύχθηκαν στὰ γύρω χωριά.
Πονομίδι 7 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Κριτάδες 4 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πρὸ πάνω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, τὸ Αἰμιλιανός. Ἐπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Κατάστασις 1858

Ἀπογραφή 1981

Τραπεζίτσα —/2

Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τραπεζίτσα, ποὺ ὑπάγεται στὴν ἐπαρχία Βοίου τοῦ νομοῦ Κοζάνης καὶ στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ μητροπολίτου Νεοφύτου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 1797 ἀνῆκε σ' ἐκείνη τὴ Μητρόπολη, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταξὺ 1692 καὶ 1797 ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Τζήτοβο 8/1

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πιὸ κάτω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Σίτοβο, τὸ σημερινὸ Σιταράς. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Τοβράτοβο 1/—

Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοί του στὸ μεταξὺ ἐξισλαμίσθησαν.

Βατόλακκος 361

Λιμπίνοβο 1/1

Λιμπίνοβον 31

Διάκος. Ἐρημο σήμερα. Στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κάτοικοί του, μαζὶ μὲ ἄλλους τῶν γύρω χωριῶν, συγκεντρώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὸ καινούριο χωριὸ Ἅγιοι Θεόδωροι, ὅπως ἀναφέρουμε πιὸ κάτω.

Ραδοσύνιστα 31/2

Ραδοσίνιστα 49

Μέγαρον 622

Σαργκανέη 1/6

Σαργκαναῖοι 22

Πανόραμα 116

Βοδεντσικὸν 6/12

Βοδεντσκὸν 42

Πολυνέρι 221

Στεζάχι 2/1

Στεζάχι 48

Ἄηδόνια 222

Βελιά 3/—

Βιλιά 24

Ὅροπέδιο 293

Βραβόνιστα 38/—

Βραβόνιστα 24

Κυληράχη 269

Λειψοκοῦκι 16/—

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ραντοβίτσι 16/10

Ραδοβίτσι 29

Ροδιά 383

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Ραχοβίτσα 1 / —	Ριάχοβον 5	Παρόριο 34
Νικοῦλα 2 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Λήψη 1 / 1	Λίψι 24	Λεῖψι 86
Ζάλοβο 1 / 1	Ζάλοβον 75	Τρίκωμον 202
Παληοκόπρια — / 4	Παλαιοκόπρια 12	Δασάκι 35.
Βρότριζα — / 1	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Ἄρκουδιά — / 9	Δέν ἀναφέρεται	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸν Βατόλακκο. Ὁ Rouqueville ποὺ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ στὰ 1806 ἀναφέρει ὅτι τὸ χωριὸ ὑφίστατο.
Σίτοβο — / 1	Σίτοβον 41	Σιταρᾶς 101
Κρύφτσι — / 1	Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Κιβωτὸς 577
Παλιουτουρκοχώρι 1 / 2	Παλαιότουρκο 12	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Πιθανότατα βρισκόταν 4 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ὅπου ἡ τοποθεσία σήμερα Παλιότουρκο.
Δέν ἀναφέρεται	Βαντζικὸ 78	Κυδωνιές 258
Δέν ἀναφέρεται	Βιβίστι 9	Ἐκκλησιά 75
Δέν ἀναφέρεται	Γκρέους 13	Ἄνοιξις 194
Δέν ἀναφέρεται	Κριθαράκια 9	Κριθαράκια 19
Δέν ἀναφέρεται	Πλέσια 14	Μελίσσι. Ἐρημο τώρα. Οἱ κάτοικοί του στὰ τελευταῖα χρόνια, μαζί με ἄλλους ἄλλων χωριῶν, συγκρότησαν τὸ καινούριο χωριὸ Ἅγιοι Θεόδωροι (βλέπε πρὸ κάτω).
Δέν ἀναφέρεται	Πολυτσάρι 4	Βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Βενέτικου, 6 χλμ. Ν ἀπὸ τὰ Γρεβενά.
Δέν ἀναφέρεται	Σαντοβίτσα 8	Μικροκλεισούρα 63
Δέν ἀναφέρεται	Τσούργιακας 4	Ἄετιὰ 82
Δέν ἀναφέρεται	Σιρίνι Μικρὸ 23	Μικρὸ Σειρήνι, 141

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάσταση 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Δὲν ἀναφέρεται	Πούρινος 15	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξαρχος.
Δὲν ἀναφέρεται	Γρεβενά 92	Γρεβενά 7.133 Πιο κάτω ἐκθέτουμε τὶς λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πόλη.

Τελειώνοντας βλέπουμε ὅτι ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692) ἀναγράφει 124 χωριά γιὰ τὴν «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», ἡ κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν (1858) 95 χωριά γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση παρουσιάζει 111 οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν ἀναγράφεται καὶ μιὰ ἐνδειξη: «Μοναστήρια 78», ὅπου, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὰ «νοφούσια», δηλαδὴ τὶς φορολογικὲς μονάδες (στὰ χωριά σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκογενειῶν), οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν πληρώνουν κατὰ μονάδα ὅσο πληρώνουν καὶ τὰ χωριά. Γιατὶ ἐδῶ τὰ μοναστήρια στὸ σύνολό τους πληρώνουν 1.030 γρόσια (μοναστήρι Σπηλαίου 270 γρ., Ἁγίας Παρασκευῆς-Σαμαρίνας 120, Ἁγ. Τριάδας-Περιβολίου-Ἀβδέλλας 180, Ἁγίου Νικολάου-Μοναχητίου 230 καὶ Ταξιαρχῶν-Κοσκοῦ 230)¹, δηλαδὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα πληρώνουν τὰ χωριά. Πουθενά, οὔτε στὸν κώδικα οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης ἀναφέρεται ἡ Ἱερά Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνορος Ζάβορδας. Πιθανότατα, νὰ μὴν πλήρωνε αὐτὴ τὴν «ἐπιχ.», γιατί ἦταν τότε σταυροπηγιακὴ.

Δὲν ἀναφέρονται, οὔτε στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητροπόλεως τοῦ 1858, τὰ χωριά Τζιράκι² (Ἁγιος Κοσμᾶς, κάτοικοι: 153), Μαγέρι (Δασύλλιον, κ. 79), Ντουσκο (Δουτσικό, κ. 86), Λούντζι (Καλλονή, κ. 239), Μπίσιοβο (Κυπαρίσσι, κ. 84) καὶ Τριτσικό (Τρίκορφο, κ. 72), γιατί ὑπάγονταν, ὅπως ὑπάγονται καὶ σήμερα, μονάχα ἐκκλησιαστικά, στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ἔτσι τὰ ἀναφέρει καὶ ὁ κώδικας τῆς Μητρόπολης Σισανίου τοῦ 1797, μὲ ἰδιόχειρη ἐγγραφή τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου. Διοικητικὰ παραμένουν πάντοτε στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

1. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια δὲν βρίσκεται σὲ λειτουργία σήμερα.

2. Στὴν παρένθεση παρατίθεται τὸ χωριὸ ὅπως μετονομάσθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, μὲ τοὺς κατοίκους του τῆς ἀπογραφῆς 1981.

Δέν αναφέρονται επίσης από τὰ πῶ πάνω ἔγγραφα πού ἀναφέραμε καί τὰ χωριά Μπάλινο (Καλλιθέα, κ. 172), Μπόζοβο (Πριόνιο, κ. 150), Κατάκαλη (Κατάκαλη, κ. 270), Ζυμιάτσι (Παλιουριά, κ. 415), Παλαιά Κουτσούφλιανη (Πλατάνιστος, κ. 23) καί Σίνιτσα (Τριφύλλι, κ. 199), γιατί αὐτὰ μέχρι τὸ 1881, πού ἀπελευθερώθηκε ἡ Θεσσαλία, ὑπάγονταν στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καί Σταγῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, τὰ σύνορα καθορίσθηκαν ἔτσι πού τοῦτα τὰ χωριά ἔμειναν σκλαβωμένα στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καί προσαρτήθηκαν στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὅπου καί παραμένουν ἔκτοτε ἐκκλησιαστικά καί διοικητικά στὰ Γρεβενά, ἔκτος ἀπὸ τὸ Πλατάνιστος, πού διοικητικά μονάχα παραμένει στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας.

Ἡ Ντισκάτα (Δεσκάτη, κ. 4.259), τὸ Πιτσούγγια (Δασοχώρι, κ. 273), Παρασκευὴ (Παρασκευή, κ. 157) καί Τσούκα (Γήλοφος, κ. 177), δέν ἀναφέρονται πουθενά, γιατί ἀνήκαν πάντοτε στὴ Μητρόπολη Ἑλισσόνοσ. Διοικητικά ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε καί προηγουμένως, ὑπάγονται στὴν ἐπαρχία (τὸν νομὸ) Γρεβενῶν.

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν καί τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, πρέπει ν' ἀναφέρουμε ὅτι δέν ἀναγράφεται πουθενά τὸ χωριὸ Κάστρο (Κάστρο, κ. 84), πού, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση, πρέπει νὰ ὑφίστατο καὶ κατὰ τὸ 1692 καί κατὰ τὸ 1858. Τὸ πράγμα μᾶς εἶναι ἀνεξήγητο.

Τέλος, στὴν ἀπογραφή τοῦ 1981 παρουσιάζονται σὰν νέοι οἰκισμοὶ ἡ Νέα Τραπεζοῦς (κ. 51), πού μέχρι τελευταῖα ἦταν συνοικία (ἢ συνοικία τῶν προσφύγων), τῆς Κοκκινιάς· ἡ Σκούμτσια (κ. 23), πού συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ ἐργοτάξια τῶν ἐκεῖ μεταλλείων χρωμίου τοῦ βουνοῦ Φιλάμπουρο· καί οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (κ. 773). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ συγκροτήθηκε πάνω στὸν δρόμο Καλαμπάκας-Γρεβενῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Γεωργίτσα, Διάκος, Μελίσσι κ.ἄ.

Πάνω ὅμως σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ τεκμήρια, πού παραθέτουμε καί πού ἐξετάζουμε, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν καί ἄλλες παρατηρήσεις, πολλές ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πολὺ σημαντικές.

Πρῶτα-πρῶτα, ἂν προσέξουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν «βαφτιστικῶν» στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, βλέπουμε μιὰ πολὺ περίεργη κατάσταση. Πέρα, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὸ τρίγωνο τῶν Βεντζίων, παρατηροῦμε μεγάλους ἀριθμοὺς «βαφτιστικῶν» σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα πού σημειώνονται στὰ ὑπόλοιπα χωριά, πού βρίσκονται δυτικά τοῦ Ἀλιάκμονα, στὶς κοιλάδες τῶν Βενέτικου, Γρεβενίτικου, Λοξανίτικου, καθὼς καί στὰ Χάσια. Τὰ «βαφτιστικά» τῶν χωριῶν τῶν Βεντζίων πλησιάζουν πολὺ, καί πολλές φορές ὑπερβαίνουν, τὸν πληθυσμὸ πού ἀναγράφεται στὴν κατάσταση τοῦ 1858 (ἂν ὑπολογίσουμε πέντε ἄτομα σὰν μέσο ὄρο

γιὰ κάθε οἰκογένεια), καθὼς καὶ τὸν σημερινὸ πληθυσμὸ. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι στὰ χωριά, ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα πρὸς τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ποὺ συνέταξε τὸν κώδικα, ἔχει ἀναγραφεῖ πληθυσμὸς, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τοῦτο τὸ φαινόμενο οὐκ ἔχουμε καμιὰ πληροφορία οὔτε μποροῦμε νὰ δώσουμε μιὰ λογικὴ ἐξήγηση. Ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ κάνει ὁ καθένας ὅσες θέλει.

Ἄλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στοὺς νὰ βγάλουμε ὀρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν χριστιανῶν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Προκαταβολικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ὅπως καὶ στὴν ἐπαρχία Βοῖου, κατοικοῦσαν μονάχα Βαλαάδες, χριστιανοὶ ποὺ ἐξισλαμίσθηκαν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τὴ στιγμὴ ποὺ στοὺς ὑπόλοιποι τοῦ νομοῦ Κοζάνης κατοικοῦσαν Κονιάροι (στὰ Καραγιάννια καὶ στὰ Καϊλάρια). Οἱ Βαλαάδες μέχρι ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δὲν ἤξευραν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ.

Τὰ χωριά Τόριστα (Ποντινὴ), Κολοκυθάκι, Λουτσίσσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλιέη (Ἀγαλαῖοι), Βέντζη (Κέντρον), Νεσινίκο (Νησί), Ράτζη (Ἀγάπη), Πηγαδίτσα (Πηγαδίτσα), Κερακαλή (Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβριτα), Κοπλάρι Τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος), Πινάρι (Ἐλάφι) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτὸς), κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 καὶ πρὶν γίνεи στὰ 1924 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἦσαν ἀμεγῆ μουσουλμανικά, κατοικούμενα ἀπὸ Βαλαάδες.

Τὰ χωριά Κοπρίβα (Κνίδη), Τεμενίτσα (Καρπερό), Ἀράπη (Δήμητρα), Τόβρανη (Ἐλατος), Φιλὴ (Φελλίον), Κονισκὸ (Ἐλεύθερον), Γσούρφλι (Ἅγιος Γεώργιος), Μηλιά, Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), Συρήνη (Μεγάλο Σερήνη), Τραβιάνη (Σύδενδρον), Σούμπινον (Κοκκινιά) καὶ Πλέσια (Μερίσσι), σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπογραφὴ, ἦσαν μικτά. Κατοικοῦσαν ἐκεῖ καὶ χριστιανοὶ καὶ Βαλαάδες.

Συνδυάζοντας μάλιστα ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφει ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας μὲ ὅσα ὁ Νεόφυτος γράφει στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου (1797)¹ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν, στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τουλάχιστον, ἄρχισε μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ., γιὰ νὰ ἐνταθεῖ μετὰ, κατὰ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς τοῦ 1799-1805, 1811-1819 καὶ 1823-1838.

Στὴν κατάστασι τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν τοῦ 1858 δὲν ἀναφέρονται καθόλου τὰ χωριά Βέντζη (Κέντρον), Ράτζη (Ἀγάπη), Κερακαλή

1. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Τὰ χωριά τοῦ Βοῖου κατὰ τὸ 1797, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», σ. 241-246.

(Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρ τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός). Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1692 μέχρι τὸ 1858 ἐξισλαμίσθησαν ὁλοκληρωτικά.

Στὰ χωριά ὅμως Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλαῖοι, Νεσινίκο (Νησί), Πηγαδίτσα, Πινιάρι (Ἐλάφι) καὶ Σαντοβίτσα (Μικροκλεισούρα), φαίνεται ὅτι κατοικοῦσαν ἀκόμα ὡς τότε χριστιανικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς μετὰ ἐξισλαμίσθησαν ἢ ἔφυγαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους—γιατὶ κι αὐτὸ ἔγινε σὲ πολλὰς περιπτώσεις—γιὰ νὰ παρουσιάζονται τὰ χωριά τους ἀμιγῆ μουσουλμανικά κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1912 καὶ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920.

Γ'. ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

Φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζοιαν ἀπὸ μερικοὺς μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι οἰκισμὸς ὄχι παλαιότερος ἀπὸ τὸν Γ' αἰ.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίχθηκε στὴ γενικὴ μορφή ποὺ παρουσιάζει ἡ σημερινὴ πολιτεία καὶ στὸ γεγονός ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν βρεθεῖ εἰρεῖπια καὶ καταφανὴ κατάλοιπα ἀρχαίου οἰκισμοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὅμως παρόμοιων στοιχείων εἶναι γενικὸ φαινόμενο σχεδὸν γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἄνω καὶ μέση κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα, ὅπου ἡ αἰώνια φτώχεια τῆς γῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων οἰκοδομημάτων μακραίωνης ζωῆς, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδρὲς καὶ χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν μᾶς κληροδότησαν σημαντικὰ γραπτὰ μνημεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τοῦ τόπου, γιατί βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τοὺς μεγάλους ἄξονες τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν καὶ δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς περιηγητὲς, στοὺς γεωγράφους καὶ στοὺς ἱστορικοὺς ἐρευνητὲς.

Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὅσες πόλεις βρισκόνταν στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἐλιμιώτιδος καὶ τῆς Τυμφαίας, ὅπου περιλαμβάνονταν καὶ ἡ περιοχὴ τῶν σημερινῶν Γρεβενῶν καὶ ὅπου διασώθηκαν τὰ ὀνόματά τους, καμιὰ δὲν βρισκόταν στὴ θέση ὅπου σήμερα βρίσκονται τὰ Γρεβενὰ. Ἡ Τύρισσα, ἡ Ἐλιμεία, ἡ Αἰανή, ἡ Καισάρεια, αἱ Φυλακαί, ἡ Κέρτος, ἡ Πέλκα, ὅπως καὶ ἄλλες πόλεις τούτων τῶν περιοχῶν, τῆς Τυμφαίας καὶ τῆς Ἐλιμιώτιδος, τοποθετοῦνται σὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς.

Τὰ Γρεβενὰ ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ γραπτὰ κείμενα, ποὺ ξέρουμε, μὲ τὸ ὄνομα *Γρίβανα*, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφύρογέν-

νητο (905-959), ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι τὰ ἔκτισαν ἄποικοι ἀπὸ τὸ κάστρο Βουχάλιστας¹, πού βρισκόταν στὶς ὄχθες τοῦ Ρεδιᾶ ἢ Τριβιᾶ ἢ Βενέτικου ποταμοῦ, ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ χωριὸ Ἐλευθεροχώρι τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀναφερθῆκαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι τὸ κάστρο Βουχάλιστας εἶναι ὁ ἀρχαῖος Εὐρώπος². Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς χάρτες (γαλλικοὺς, ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς κ.ἄ.) τοῦ ΙΣΤ΄-ΙΗ΄ αἰ.³.

Ἐκ τῶν Δοσιθέου, πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὅπως θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ πιὸ κάτω, μαθαίνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ Γ΄ αἰ. τὸ «Γρεβενὸ» εἶχε ἐπίσκοπο⁴.

Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ ἄλλα στοιχεῖα, πού θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω, μονάχα ἀπὸ αὐτὰ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Γρεβενά, σὰν οἰκισμὸς—καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὸς—ὑφίστατο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, δηλαδή, πολὺ πρὶν τὸν Γ΄ αἰ., καὶ πῆρε αὐτὸ τὸ βαρβαρικό ὄνομα στὴν ἐποχὴ πού ἔγιναν οἱ μεγάλες ἐπιδρομὲς βαρβάρων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Γιὰ τὸ ὄνομα πάλι τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίης ὑπάρχουν πολλὲς ἀσάφειες καὶ περισσότερες ἀμφισβητήσεις. Ὑπάρχει τὸ «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννητοῦ, τὸ «Γρεβενὸ» τοῦ Δοσιθέου, πού παρουσιάζεται ἐπὶ αἰῶνες νὰ κυριαρχεῖ σὲ κείμενα καὶ σὲ κτιτορικὲς ἐπιγραφὰς ἐκκλησιῶν σὰν ἐπικρατέστερο, καὶ τὸ «Γρεβενά», πού παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰ. στὴ λόγια γλῶσσα, μέχρι σήμερα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ παραλλαγή τὸ «Γρεβενὸ» ἦταν ἐπικρατέστερη στὸν πολὺ κόσμον καὶ στὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν, πού διασφύζεται σὰν ἔκφραση ἀκόμα καὶ σήμερα, κυρίως στὰ χωριὰ μὲ ἐντόπιον πληθυσμὸ (ὄχι προσφυγικό).

Οὔτε τὸ Ἐτυμολογικὸ οὔτε ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βροῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξις «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννητοῦ, καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές της.

Αὐτὲς μάλιστα οἱ παραλλαγές δὲν εἶναι καὶ λίγες. Γιατὶ συναντήσαμε: «Γραιβενό», «Γρεβενόν», «Γρεβαινόν», «Γρεβυνόν», «Γρεβαινά» καὶ «Γραιβενά»⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «Γρίβανα» καὶ «Γρεβενό».

Ἡ λέξις «γκρέμπεν», στὴν παλαιοσλαβικὴ γλῶσσα, σημαίνει: χτένι,

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννητοῦ, ἔ.ἄ., Β, ι, σ. 32.

2. Fr. Rouquenville, ἔ.ἄ., Β, σ. 445.

3. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς χάρτες κ.λ., σ. 20-32.

4. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Δοσιθεὸς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 304.

5. Michaelis Le Quien, Oriens christianus in quatuor Patriarchatus digestus, Parisiis MDCCXLI, τ. 2, σ. 323, 324.

σάρα, έδαφική κατολίσθηση και γκρεμό¹. Ἐν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γύρω ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ὅπου συμβάλλουν οἱ Γρεβενιώτικος ἢ Αὐλιώτης καὶ Δόξα ἢ Δοξανίτικος, ὑπάρχουν πολλές έδαφικές κατολισθήσεις καὶ σάρες προήλθε τὸ ὄνομα, δὲν μᾶς φαίνεται ἀπίθανο².

Ἄλλὰ καὶ τὸ βαρβαρικό ὄνομα «Βαρόσι», ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἐπάνω συνοικία τῶν Γρεβενῶν καὶ ποῦ τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, στήν οὐγγροσλαβική γλώσσα σημαίνει ἀκρόπολις. Στὸ Βαρόσι, μέχρι τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶχε τὴν ἔδρα τοῦ ὀμητροπολίτη «Γρεβενοῦ», ἀπὸ ὅπου ἡ συνοικία πῆρε καὶ τὴν προσωνομία «Μητρόπολη» καὶ ὅπου δὲν κατοίκησαν ποτὲ Τοῦρκοι.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς δίδει τὴν ἀφορμὴ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ θέση τῆς συνοικίας Βαρόσι ἢ Μητρόπολη παρουσιάζει μερικὰ ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα παλαιότερου οἰκισμοῦ ἢ ἀκόμα καὶ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ τὶς καλύτερες βασικές προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ κάποιας ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἐρευνᾶ ὅμως πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ τὴ διαπίστωση τῶν ἰσχυρισμῶν μας, δὲν ἔγιναν ποτὲ ἀπὸ κανέναν ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Ἄκόμα πιὸ περιεργὴ ἐμπλοκὴ στὸ θέμα τῆς ὀνομασίας τῶν Γρεβενῶν μᾶς δημιουργοῦν μερικὰ ἄλλα, γραπτὰ μάλιστα, κείμενα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποῦ καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», χωρὶς νὰ ἀναγράφει κανέναν οἰκισμὸ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἀναγράφεται ὅμως χωρὶς «Αὐλαῖς». Στὴν κατάσταση πάλι τῆς Μητρόπολης τοῦ 1858, ποῦ καὶ αὐτὴν τὴν καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν ἀναφέρεται τὸ «Αὐλαῖς», ἀλλὰ ἡ πόλη Γρεβενά, μὲ κατοίκους 92 οἰκογένειες.

Σοβαρὸ στοιχεῖο εἶναι ἐπίσης αὐτὸ ποῦ ὁ Μελέτιος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πατριαρχικά γράμματά του (ΙΘ' αἰ.) ἔχει τὴ φράση: «...Γρεβενά, Αὐλαῖς κοινῶς λεγόμενα»³.

Ὁ Rouqueville, ποῦ πέρασε ἀπὸ τὰ Γρεβενά δυὸ φορές, στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀρνεῖται τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ «Αὐλαῖς» ταυτίζεται μὲ τὰ Γρεβενά, δηλαδὴ διαψεύδει τὴν πληροφορία τοῦ Μελετίου. Ἡ πόλη λεγόταν κατ'

1. Milan Simovitch, Die altslavische Sprache, Berlin 1933, σ. 92. Κ. Ν. Goranof, Bulgaro-Français dictionaire, Garnier Frères, Paris 1938, σ. 89.

2. Τὸ «Γρεβενὸ» σὰν τοπωνύμιο τὸ συναντοῦμε ἀπλὸ ἢ σύνθετο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Γρεβενὸ ἦταν ὀχυρὸ καὶ σήμερα χωρὶς τῶν Πατρῶν. Τὸ Γρεβενίτι εἶναι χωρὶς τοῦ ἀνατολικοῦ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου. Τὸ Γρεβενοσέλι ἢ Γρεβενὸ εἶναι χωρὶς τῶν Τρικάλων. Τὸ Διάσελο Γρεβενοῦ βρίσκεται μεταξὺ Εὐρυτανίας καὶ Καρδίτσας.

3. Χριστοῦ Μ. Ἐνισλείδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆναι 1951 (εὐφημος μνηεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σ. 19.

αὐτὸν «Γρεβενὸ» καὶ οἱ Τούρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν Γκερεβενέ¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Leake πάλι στὴν περιήγησή του, ποῦ ἔκαμε στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., χωρὶς ν' ἀναφέρει καθόλου τὸ «Αὐλαῖς», βρίσκει ὅτι «Γρεβενὸ» ἔλεγαν τὴν πόλη καὶ «Γρεβενά» τὴν ἐπαρχία². Αὐτὸ πάλι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποῦ ἔχει σὰν ἐπικεφαλίδα τὸ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ». Ἀκόμα καὶ ὁ Ami Boué, ποῦ κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ περιόδευσε καὶ αὐτὸς στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀποκαλεῖ τὸν ἀγιάνη Γρεβενῶν: «l'ayan de Greveno», ποῦ συμφωνεῖ μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

Παρόμοια σύγχυση μᾶς παρουσιάζει μιὰ ἐγγραφή τοῦ ΙΘ' αἰ. κάποιου καλογήρου σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιᾶς στὸ Σπήλαιο, ὅπου τὸ «Γρεβενὸ» ταυτίζεται μὲ τὸ «Αὐλαῖς».

Παρά τὶς μεγάλες προσπάθειες ποῦ καταβάλαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε τελειῶς αὐτὸ τὸ θέμα. Ἐρευνώντας ὅμως τὴν ὑπόθεσή μας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐκκλησιῶν, ποῦ ὑπῆρχαν ἄλλοτε καὶ ἐκείνων ποῦ ὑπάρχουν σήμερα, μποροῦμε νὰ βγάλουμε σημαντικὰ συμπεράσματα.

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., ὅταν καὶ ὁ Rouqueville καὶ ὁ Leake πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀσφαλῶς καὶ πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο, ἡ συνοικία «Βαρόσι» ἢ «Μητρόπολη» ἦταν σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν κύρια Κάτω Πόλη. Ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτῆς ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βαροσίου ἀπεῖχε δύο χιλιόμετρα περίπου.

Στὸ Βαρόσι ἀπὸ αἰῶνων ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου, ποῦ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὅταν ἡ Μητρόπολη μεταφέρθηκε στὴν Κάτω Πόλη. Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποῦ ὑπῆρχε ἐκεῖ, διασφωζόταν μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐκεῖ ὁ Rouqueville συνάντησε καὶ ἐκεῖ μίλησε μὲ τὸν «φτωχὸ Δεσπότη Γρεβενῶν». Ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στοὺς χάρτες τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ. ποῦ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ Γρεβενά σὰν κατοικημένος τόπος ἀναγράφεται S. Giorgio. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία στὰ Γρεβενά.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. ἄρχισε νὰ κτίζεται καὶ ὁ νέος μητροπολιτικὸς ναὸς, στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποῦ θεμελιώθηκε στὴ μνήμη τοῦ ἀγίου Ἀχιλλίου, ποῦ ἦταν καὶ ὁ πολιοῦχος τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση³. Ἀποπερατώθηκε ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ μετὰ ἀπὸ

1. Fr. Rouqueville, ἔ.ἄ., Β, LVIII, σ. 434-460.

2. William Martin Leake, ἔ.ἄ., C, σ. 147.

3. Ἁθανάσιος Γρ. Γερομιχαλοῦ, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότητων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Μητροπολίτη Κίτρος Βαρνάβα γιὰ τὴ συμπλήρωση 25ετίας στὴν ἀρχιερατεία

ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ ποῦ ἤθελε νὰ συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐγκαινιάσθηκε στὰ 1917 στὴ μνήμη τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ποῦ ἔτσι ἀπὸ τότε στάθηκε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν¹.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο—γιατὶ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καὶ εἰδικὰ μετὰ τὸ 1950, ἡ πόλις ἀπλώθηκε μὲ γρήγορο ρυθμὸ καὶ ἄλλαξε μορφή—τὰ Γρεβενὰ εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βαρόσι, καὶ τὶς πρὸ κάτω συνοικίες-μαχαλάδες:

α) Τὸ Σελιό. Ἡ μοναδικὴ συνοικία ποῦ βρισκόταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Κισλάς, ὅπου ἐκεῖ ἐπάνω εἶχαν διασωθεῖ μέχρι σχεδὸν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ τουρκικοὶ στρατῶνες, γιὰ δύναμη συντάγματος πεζικοῦ μὲ τοὺς ἀνάλογους στάβλους.

Στὴ συνοικία κατοικοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι ἀπὸ τὴ Σμίξη, τὴν Ἀβδέλλα καὶ τὴ Σαμαρίνα. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοίκησε ποτὲ ἐκεῖ.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ Σελιοῦ, πάντοτε δεξιὰ ἀπὸ τὸν Γρεβενίτικο, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑπερυψούμενης ὄχθης του, ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνέκαθεν ἄλλη μία ἐκκλησία στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπου ἐκκλησιάζονταν οἱ χριστιανοὶ ἐκείνης τῆς συνοικίας². Κατὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί καὶ ἀνήγειραν δίπλα τὸν σχετικὸ μινარέ. Σ' αὐτὸ τὸ τέμενος προσκυνοῦσαν καὶ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες τῶν στρατῶνων τοῦ Κισλᾶ καὶ παρέμεινε σὲ λειτουργία μέχρι τὸ 1924, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Στὰ 1927, οἱ χριστιανοὶ πῆραν τὸ τζαμί καί, ἀφοῦ μουσουλμάνοι δὲν ὑπῆρχαν πιά στὰ Γρεβενὰ, τὸ ἐπανεφέραν σὲ ἐκκλησία, τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ ἀφιέρωσαν πάλι στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Τὸν μινარέ του, μὲ μεγάλη πομπή, ὁ λαὸς τὸν γκρέμισε ψάλλοντας θρησκευτικοὺς ὕμνους³. Τὸν ναὸ αὐτό, μετὰ ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος τὸν ἀνήγειρε ἐκ βάθρων.

του». Ἀθῆναι 1980, σ. 138.

1. Ὁ σημερινὸς σεβασμιώτατος μητροπολίτης Γρεβενῶν κ.κ. Σέργιος ἐπανεφῆρε τὸν ναὸ στὴ μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς πόλης ἁγίου Ἀχιλλίου.

2. Πλαί, πρὸς τὰ ΝΔ, ἐκτεινόταν ἓνα μικρὸ, πολὺ ὁμορφο λιβάδι, ὁ «Ἀχιλλῆς ὁ Μικρός», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «Ἀχιλλῆ τὸν Τρανό», ποῦ βρισκόταν στὸ ἀντίθετο σημεῖο τῆς πόλης.

3. Πήραμε καὶ ἐμεῖς τότε μέρος σ' αὐτὸ τὸ γκρέμισμα. Κρατήσαμε τὴν ἄκρη κάποιου σχοινοῦ, ποῦ ἔσυρε τὸν μινარέ καὶ τὸν γκρέμισε.

β) Τὸ Κ ο ύ ρ β ο υ λ ο. Ἀμιγῆς καὶ αὐτὴ ἡ συνοικία. Ἐκτεινόταν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, πρὸς τὴν Κυρακαλή. Ἴσως ἐκεῖ νὰ ἦταν τὸ χωριὸ «Αὐλαῖς». Στὸ Κούρβουλο κατοικοῦσαν ἀπὸ αἰώνων γηγενεῖς κάτοικοι, γεωργοκτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὀλίγοι μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι Περιβολιώτες. Στὸ βορειοδυτικότερο ἄκρο τῆς πόλης καὶ πάνω στὸν Γρεβενίτικο ποταμὸ βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μπουσίου.

γ) Τὰ Ἀ λ ὶ ν ι α: Ἐκτείνονταν στὸ νοτιοδυτικὸ παρόχθιο τμήμα τῆς πόλης, πάνω στὴ χθαμαλὴ ἀριστερὴ ὄχθη. Τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἐντόπιοι κάτοικοι γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ λαχανοκηπουροί. Σποραδικὰ κατεικοῦσαν μερικοὶ Τοῦρκοι καὶ μερικοὶ Βλαχόφωνοι. Στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς συνοικίας καὶ τῆς πόλης βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Βούλγαρη. Δὲν ἀναφέρεται νὰ ὑπῆρχε ἐκκλησία σ' αὐτὴ τὴ συνοικία.

δ) Ἡ Μ π ἄ ρ α. Ἡ πιὸ λαϊκὴ συνοικία τῶν Γρεβενῶν. Κατεῖχε τὸ ΝΑ τμήμα τῆς πόλης στὸ τελεῖος ἐπίπεδο παρόχθιο μέρος τῆς, ὅπου κατοικοῦσαν κυρίως οἱ σιδεράδες (γύφτοι), οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σιδηρουργία τους, τὸ καλοκαίρι ἐργάζονταν σὰν κεραμοποιοὶ στὰ κεραματεῖα, ποὺ βρίσκονταν πλάι στὸ ποτάμι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν καὶ εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἐξαιρετικοὶ λαϊκοὶ ὀργανοπαίκτες.

Ἀμέσως ἀνατολικά, συνέχεια μὲ συνοικία Μπάρρα, ἐκτεινόταν, σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ χίλια μέτρα, ἓνα καταπράσινο ἐπίπεδο λιβάδι, ὁ «Ἀχίλλης ὁ Τρανὸς» ἢ «Μεράς», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν¹.

Στὴν ἀκρότατη ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ «Μερά», στὴ στροφή τοῦ Γρεβενίτικο ποταμοῦ, βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μανάκα. Ἀμέσως μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, κατὰ τὸ 1920-21, μὲ τεχνίτες Λευκορώσους πρόσφυγες, ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτὸν τὸν ὑδρόμυλο ἡ πρώτη ὑδροηλεκτρικὴ μονάδα, τῶν Κυπριτζῆ-Μανάκα, ἀπὸ ὅπου τὰ Γρεβενά εἶδαν τὸ πρῶτο ἠλεκτρικὸ φῶς.

Τὸν «Ἀχίλλη τὸν Τρανὸ» οἱ κάτοικοι τὸν χρησιμοποιοῦσαν, κατ' ἀρχὴν, σὰν «μεράν». Ἀπαγόρευαν τὴ βοσκὴ ἐκεῖ ὀλόκληρο τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἀνοιξὴ «ἔριχναν» μέσα τὰ μεγάλα ζῶα, ποὺ ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ ἀνήκουν σὲ μόνιμους δημότες τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ τὴ βοσκὴ αὐτὴ οἱ κάτοχοι τῶν ζώων πλήρωναν στὸν Δῆμο, σὰν δικαίωμα βοσκῆς, ἓνα μικρὸ συμβολικὸ τίμημα, ποὺ τὸ ἔλεγαν «ὀτλάκι»².

1. «Μεράς». Τουρκικὴ λέξη. Σημαίνει ἓνα κοινόχρηστο λιβάδι, ἀπαραίτητο σὲ ὅλα τὰ χωριά γιὰ τὴ βοσκὴ τῶν μεγάλων οἰκοσιτων καὶ ἀροτριῶντων ζώων.

2. «ὀτλάκι». Τουρκικὴ λέξη. Δικαίωμα βοσκῆς ποὺ πληρωνόταν στὸν Δῆμο ἢ στὴν Κοινότητα.

Σήμερα τὸ μεγαλύτερο—ἀνατολικό—τμήμα τοῦ λιβαδιοῦ τὸ ἀξιοποίησε ἡ Γεωργική Ὑπηρεσία μὲ πειραματικὲς καλλιέργειες καὶ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς τὰ δυτικὰ παραμένει χέρσο γιὰ νὰ γίνονται ἐκεῖ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω.

ε) Τὸ Ν τ ο ρ ο ὕ τ. Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μεγάλη πλατεία, ὅπου γίνεται σήμερα ἡ ἑβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά, κατὰ τὴ ζωντανὴ παράδοση, ὑπῆρχε ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, στὴ μνήμη τῆς ἁγίας Παρασκευῆς(ς). Αὐτὴ τὴν ἐκκλησία οἱ Τοῦρκοι, ὅταν κυρίευσαν τὸν τόπο, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰ., τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί. Στὸ νοτιοδυτικὸ του μέρους, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας, ἔκτισαν τὸν μιναρὲ καὶ στὸ ἀντίθετο μέρος, πρὸς τὴ σημερινὴ ἀγορά, ἔκτισαν τὸ «κίόσκι» μὲ τὴ βρύση τοῦ «καθαρμοῦ». Πιὸ πέρα ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μουσουλμανικὸ ἱεροδιδασκαλεῖο, ποὺ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα σύγχρονο τουρκικὸ σχολεῖο, ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Γύρω ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ αὐτὸ κέντρο ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἔτσι ποὺ τὰ σπίτια τους, μὲ τοὺς πανύψηλους αὐλότοιχους γιὰ νὰ μὴν ἰδεῖ κανένα ξένο μάτι τὶς χανούμισσες, νὰ ἀπλωθοῦν πρὸς τὰ ΒΑ καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου νὰ σχηματίσουν τὴ συνοικία Ντορούτ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ κατοικοῦσαν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση, κατὰ ἀποκλειστικότητα οἱ Τοῦρκοι μπέηδες, οἱ τσιφλικιοῦχοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καὶ δημόσιοι λειτουργοί.

Νοτιότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τζαμί καὶ στὴν πεδινὴ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου, ἐπὶ Ἄλῃ Πασᾶ, κτίσθηκαν τὰ «κονάκια τοῦ Βελῆ Μπέη», ποὺ ἦσαν ἓνα ἐκτεταμένο ὀρθογώνιο φρουρίο, ὀλόκληρο ἀπὸ πελεκητὸ γρανίτη, ποὺ λατομήθηκε ἀπὸ κάποιο νταμάρι στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἰελατος. Εἶχε μῆκος γύρω στὰ διακόσια μέτρα καὶ πλάτος γύρω στὰ ἑκατό. Τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε μεγάλο πάχος καὶ ὕψος περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε μέτρα καὶ στὶς τέσσερις γωνίες του ὑψώνονταν τέσσερις πύργοι σὲ διπλάσιο ὕψος. Παντοῦ, στὰ τεῖχη καὶ στοὺς πύργους, ὑπῆρχαν πολεμίστρες καὶ ἐπάλξεις, ἐνῶ στὴ μεγάλη πόρτα τῆς εἰσόδου, ποὺ βρισκόταν στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὑπῆρχε ἡ «καταχύστρα»¹. Στὸ ἐσωτερικὸ, στὴ μεγάλη αὐλὴ, ὑπῆρχε ἐπιβλητικὸ μεγάλο τριώροφο «κονάκι» γιὰ τὶς οικογένειες τῶν ἀρχόντων καὶ πιὸ πέρα ἓνα μεγάλο ὀγκῶδες οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτες, γιὰ ἀποθήκες καὶ στάβλους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ δυστυχῶς δὲν διασώθη-

1. «Καταχύστρα». Ἐνοῖγμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου, ἀπὸ ὅπου οἱ ἀμυνόμενοι ἔχουναν καυτὸ νερὸ ἢ λάδι ἐπάνω σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξώθυρα.

κε. Οἱ Τούρκοι ἰδιοκτῆτες του τὸ πούλησαν πρὶν φύγουν μὲ τὴν ἀνταλλαγή στὴν οἰκογένεια Παπαλέξη, ἡ ὁποία σιγά-σιγά τὸ γκρέμισε καὶ ἀξιοποίησε τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ τὴν οἰκοπεδική του ἔκταση.

Αὐτικά, τέλος, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ κέντρο τῶν Τούρκων, πρὸς τὴ συνοικία «Ἀλώνια», βρισκόνταν τὰ δημόσια κτήρια, πὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ τὸ ἱεροδικεῖο τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, πὺ ἦταν καὶ ἔδρα καϊμακάμη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ὕψωμα δεξιά γιὰ ἐκεῖνον πὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κοζάνη, βρισκόταν ἕνα ὀγκῶδες διώροφο κτήριο, πὺ οἱ Τούρκοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρησιμοποιοῦθηκε ἐπὶ χρόνια γιὰ σχολεῖα, Δημοτικὸ ἢ Γυμνάσιο. Τελικὰ ἀπὸ τὸ 1924 χρησιμοποιεῖται ὡς «Ἐθνικὸ Οἰκοτροφεῖο Ἀρρένων», ἀφοῦ ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων.

Ὅλα αὐτὰ τὰ τουρκικά δημόσια κτήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Οἰκοτροφεῖο, πὺ ἀναφέραμε, ὅσα βρέθηκαν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, σιγά-σιγά κατέρρευσαν καὶ στὴ θέση τους κτίσθηκαν ἄλλα γιὰ δημόσια χρῆση, κυρίως σχολεῖα.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μᾶς λείπουν σχεδὸν τελείως σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας της. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως τεκμήρια πὺ μᾶς διασώθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση κατὰ τὴν τουρκοκρατία, κυρίως τοῦ ὀρεινοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας—γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ—διαφαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης γωνίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἦταν καὶ σημαντικὴ καὶ ἀξιοπρόσεκτη, ἀλλὰ καὶ ἔνδοξη.

Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι τὸ «Γρεβενὸ», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων¹, ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ υπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Σύμφωνα ὅμως μὲ ἄλλες πληροφορίες ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ι' αἰ.²

Κατὰ τὸ 1218-1219 ὑπηρετοῦσε στὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ὁ λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, πρῶην χαρτοφύλαξ στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα μητροπολίτης Κερκύρας. Ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπακτίας, ὁ ὁποῖος χαρακτήριζε τὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν τὴν «ὑπερτέραν» ἄλλων καὶ τὰ Γρεβενά ὡς «πόλιν ἀξιόλογον ἔχουσιν κληρὸν εὐπαίδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ θέλγη τὴν ψυχὴν», ὁ Βαρδάνης παραπονεῖται ὅτι «καμινεῦεται ἐν τῇ φλεγμονῇ τῆς

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 304.

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 685-688.

βαρβαρότητος» και χαίρει για την προαγωγή του σε μητροπολίτη Κερκύρας, γιατί θα πήγαινε «ἀπὸ βαρβαροφώνων ἐπὶ τοὺς μετιόντας τὴν εὐγενῆ και Ἑλληνίδα φθογγήν»¹. «Βαρβαροφώνους» χαρακτήριζε τοὺς κατοίκους τῶν Γρεβενῶν, γιατί πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μιλοῦσαν τὴ βλαχικὴ γλώσσα².

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὰ Γρεβενά, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἓνα χάσμα δύο αἰῶνων, ἔχουμε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ πιο κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο, ἀπὸ τὸ Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου, ποὺ μᾶς λέγει ὅτι τὸ «Γρεβενό» εἶχε ἤδη ἐπίσκοπο κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰ.

Καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἓνα ἄλλο χάσμα ἄλλων τεσσάρων αἰῶνων, στὰ 1806, ἔχουμε μιὰ ἄλλη σοβαρὴ μαρτυρία τοῦ Rouquerville ποὺ λέγει ὅτι: «...μετὰ τὶς τελευταῖες περιπέτειες (Σ.Σ. ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ γιὰ νὰ ἐξοντώσει τοὺς ἀρματολοὺς καὶ τοὺς κλέφτες) ἀπὸ τὶς δύομισι χιλιάδες οἰκογένειες ποὺ εἶχε τὸ Γρεβενό, μονάχα ὀγδόντα ἀπόμειναν μέσα στὰ πλινθόκτιστα σπίτια τους»³.

Ἀπὸ ὅλα αὐτά, ποὺ μὲ τόσες λεπτομέρειες ἐκθέσαμε, φαίνεται ὅτι μέχρι κάποια ἐποχὴ, γιὰ τὸν ἴδιο κατοικημένο τόπο διατηροῦνταν καὶ τὰ δύο ὀνόματα, τὸ «Αὐλαῖς» καὶ τὸ «Γρεβενό». Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰ. ὅμως ἐξαφανίζεται τὸ «Αὐλαῖς» ἀπὸ τὴ ζωντανὴ γλώσσα καὶ παραμένει μονάχα τὸ «Γρεβενό». Τὸ «Γρεβενό» θὰ διατηρηθεῖ, ὅπως εἶπαμε, καὶ μέχρι σήμερα στὸ στόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὶς ἀρχές ὅμως τοῦ ΙΘ΄ αἰ. θὰ ἀρχίσει σιγά-σιγά νὰ ὑποχωρεῖ παραχωρώντας τὴ θέση του στὴ

1. Ν. Α. Βέη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ΕΕΒΣ Β' (1925) 47. E d. K u r g, Georgios Bardanis, BZ 15 (1906) 603, 613.

2. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Βαρδάνης ἔχει ἀπόλυτο δίκαιο. Πολὺ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἦσαν Βλαχοφῶνοι. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα ἡ ἀναλογία τῶν Βλαχοφώνων ἦταν πολὺ μεγάλη.

Στὴν κατάσταση τοῦ Ἀγαπίου (1858), ποὺ δημοσιεύσαμε σὲ προηγουμένο κεφάλαιο, ἀπὸ τὶς 3.633 οἰκογένειες ποὺ ἦταν ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, οἱ 1.313, δηλ. τὸ 1/3 σχεδόν, ἦσαν Βλαχοφῶνοι (Ἀβδέλλα 190, Κρανιά 185, Περιβόλι 300, Σαμαρίνα 600 καὶ Σμίξη 38). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, ποὺ ἦσαν καταγεγραμμένες στὴν πόλη μέσα, μεγάλο ποσοστὸ ἦταν Βλαχοφῶνοι.

Οἱ Βλαχοφῶνοι μάλιστα, μέσα στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν, κατεῖχαν πόντοτε σημαντικὴ θέση στὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ οἰκονομικὴ συγκροτήσῃ τῆς. Καὶ μαζί μὲ τοὺς Ἑλληνοφῶνους ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ προοδευτικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν πόλη καὶ στὴν ἐπαρχία, μέσα στὴν ἀποχαλνώση τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, Ἑλληνοφῶνοι καὶ Βλαχοφῶνοι, σὲ ὅλους τοὺς ἀγῶνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀγωνίσθηκαν κατ' ἀγκῶνα γιὰ τὴ λευτεριά. Μέχρι ποῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνα ἐνέσκηψε ἡ ἐπάρατη αὐρουμανικὴ προπαγάνδα τοῦ Μαργαρίτη γιὰ νὰ ἐνσπείρει ζιζάνια καὶ διχαστασίες μέσα στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ καὶ νὰ ἀποδυνατίσει ἔτσι τὸν ἐθνικὸ ἀγῶνα.

3. F r. R o u q u e r v i l l e, ἔ.α., Β, LVIII, σ. 437.

λόγια έκφραση, τὰ «Γρεβενά», χωρίς ὅμως νὰ ἐξοστρακισθεῖ τελείως καὶ τὸ «Γρεβενό».

Δ'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

α. Γενικά

Ὁ χριστιανισμὸς μεταδόθηκε στὴν περιοχὴ Γρεβενῶν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἡ πόλις τῶν Γρεβενῶν πῆρε τὸν πολιοῦχο της, τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο, ποῦ εἶναι καὶ πολιοῦχος τῆς Λάρισας.

Εἶναι ὅμως ἄγνωστο πότε ιδρύθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ ιδρύθηκε μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀ΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀπὸ τὸ 1767¹ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση ἀνήκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸ 1912 στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ὁ Ἰουστινιανὸς (527-563) μετὰ τὴν ἡττὰ τοῦ Ἰδρουσε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, ποῦ τὴν ἀνεκήρυξε ἀνεξάρτητη, τρίτη στὴ σειρά, μετὰ τὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Μετὰ τὴ θύελλα τῶν αἰῶνων μετατέθηκε ἀρχικὰ στὸ Βιδίνι, μετὰ στὰ Μογλενά, γιὰ νὰ καταλήξει ὀριστικὰ στὴν Ἀχρίδα, μετὰ τὸν τίτλο «Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» καὶ κατ' ἄλλους «Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος».

Ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Συμεὼν (893-927) πρόσθεσε στὸν τίτλο καὶ τὸ «πάσης Βουλγαρίας» καὶ ὁ Πέτρος Α΄ (927-969) τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τὴν ἀνήγαγε σὲ Πατριαρχεῖο. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος (976-1025) στὰ 1016, ὅταν διέλυσε τὸ βουλγαρικὸ κράτος, μετὰ χρυσόβουλό του τὴν περιόρισε πάλι στὸν παλιὸ της τίτλο: «Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀ΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας», πάντοτε ἀνεξάρτητη².

Ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν δὲν ἀναφέρεται στὸ σιγίλιο τοῦ 1020 τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποῦ ρύθμιζε ποιῆς ἐπισκοπὲς θὰ ὑπάγονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀ΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀλλὰ καὶ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἄλλο σιγίλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἐκείνου ἀναφέρεται³. Φαίνεται ὅτι ιδρύθηκε ἀμέσως μετὰ, ὅταν «κατακερματίσθηκε» ἡ

1. Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, Μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 224.

2. Ν. Α. Βέη, Ἀχρίς, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης», Β΄, σ. 767-768. Ν. Θ. Σπηλιωτοπούλου, Ἀχρίς, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείῃ "Πυρσός"», ΣΤ΄, σ. 408.

3. Karl Krumbacher, BZ 2 (1893) 42-46.

Ἐπισκοπὴ Καστοριάς¹ καὶ γιὰ πρώτη φορά ἀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)².

Κατὰ ἓνα Τακτικὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν τάσσεται στὴ σειρὰ κα' (εἰκοστὸς πρῶτος) καὶ λίγο ἀργότερα σὲ ἄλλο Τακτικὸ τάσσεται ε' (πέμπτος)³, πάντοτε στὸ κλίμα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀ' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν.

Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως τῆς Ἐπισκοπῆς Γρεβενοῦ, κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ., ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη, προγενέστερη σχεδόν, πληροφορία, ποὺ μᾶς τὴ δίδει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ποὺ μᾶς λέγει ὅτι ὁ Λέων ὁ Μοῦγγος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν (1071-1100), ἐχειροτόνησε ἐπίσκοπο Γρεβενοῦ.

1. Vitellius Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t.V/2, Paris 1965, No 1509, p. 337-339.

2. Heinrich Gelzer, Ungetrucunte und wenig bekannte Bistümmereichische der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257, καὶ 2 (1893) 41, 59.

3. Jean Darrouzes, Noticiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1982, σ. 371, 372.

Τάξεις τῶν θρόνων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀ' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας (μετὰ τὸν «κατακερματισμό» τῆς Ἐπισκοπῆς Καστορίας):

α) ὁ Καστορίας	α) ὁ Πελαγονίας
β) ὁ Σκοπίων	β) ὁ Διαβόλεως
γ) ὁ Βελεβουσδίου	γ) ὁ Πρέσπας
δ) ὁ Σαρδικῆς ἤτοι Τριαδίτσης	δ) ὁ Καστορίας
ε) ὁ Μαλεσόβης ἤτοι Μοροβισδίου	ε) ὁ Γρεβενοῦ
στ) ὁ Ἐδέσσης ἤτοι Μογλένων	στ) ὁ Μολισκοῦ
ζ) ὁ Ἡρακλείας ἤτοι Πελαγονίας	ζ) ὁ
η) ὁ Πισδιάνων	η) ὁ
θ) ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρουμνίτσης	θ) ὁ Μογλένων
ι) ὁ Νίσου	ι) ὁ Βοδένων
ια) ὁ Κεφαληνίας ἤτοι Γλαβινίτσης	ια) ὁ Στροβῶν
ιβ) ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης	ιβ) ὁ Σκοπίων
ιγ) ὁ Σιγιδῶν ἤτοι Βελεγράδων	ιγ) ὁ Πολούγου
ιδ) ὁ Βιδίνης	ιδ) ὁ Τριαδίτσης
ιε) ὁ Σιρμίου	ιε) ὁ Ράσου
ιστ) ὁ Λιπενίου	ιστ) ὁ Νήσου
ιζ) ὁ Ράσου	ιζ) ὁ Σθλανιτζης
ιη) ὁ Σελασφόρου	ιη) ὁ Ραβδοβισδίου
ιθ) ὁ Στανιτζης ἤτοι Πελλῶν	ιθ) ὁ Βελεβουσδίου
κ) ὁ Ἰλλυρικοῦ ἤτοι Καννίνων	κ) ὁ Λιπενίου
κα) ὁ Γρεβενοῦ	κα) ὁ Πρισδαρίου
κβ) ὁ Δεύρης	κβ) ὁ Στρουμνίτσης
κγ) ὁ Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων	κγ) ὁ Καννίνων ἤτοι Ἰλλυρικοῦ
	κδ) ὁ Δεύρης
	κε) ὁ Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων

Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἐπίσης πότε ἀκριβῶς ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ προήχθη σὲ μητρόπολη. Ἀπὸ ὅ,τι μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεδεών¹ φαίνεται ὅτι μεταξὺ 1592-1619 τὰ Γρεβενά ἦσαν ἔδρα μητροπόλεως.

Ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερῆ (1763-1768) καὶ (1773-1774), τὸ 1767, μὲ ἐπίσημη ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀΐουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας ἐπαυσε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ὑπῆχθη στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μαζὶ μὲ τὶς μητροπόλεις Καστορίας, Πελαγονίας, Βοδενῶν (Ἐδέσσης), Κορυτσᾶς, Βελεγράδων (Βερατίου), Τιβεριουπόλεως (Στρωμνίτης) καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐπισκοπὲς Σισανίου, Μογλενῶν, Μολεσχῶν Πρεσπῶν, Κιτζάβων καὶ Γκόρας². Τὸ σχετικὸ «συνυποσχετικὸ» γιὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀχριδῶν τὸ ὑπόγραψαν οἱ ἱεράρχες: Καστορίας Εὐθύμιος, Βοδενῶν Γερμανός, Κορυτσᾶς Γεννάδιος, Τιβεριουπόλεως Ἀνανίας, Σισανίου Νικηφόρος καὶ Γρεβενοῦ Γρηγόριος³.

β. Ἱεράρχες (ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες)

Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτες, ποὺ κατέλαβαν τὸν ἐπισκοπικὸ καὶ ἄργότερα τὸν μητροπολιτικὸ θρόνον τοῦ Γρεβενοῦ ἢ τῶν Γρεβενῶν, οἱ πληροφορίες μας εἶναι χασματικές καὶ περιορισμένες, παρὰ τὶς τεράστιες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε γιὰ τὴ συγκέντρωσίν τους. Πολλὰς μάλιστα ἀπὸ αὐτὰς ποὺ βρήκαμε καὶ παραθέτουμε εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀμφισβητήσιμες. Τὶς παραθέτουμε ὅμως ὅλες, ἀξιολογώντας αὐτὰς ὅσο μποροῦμε, καὶ ἀφήνοντας σὲ ἄλλους καλύτερη ἐξακρίβωσι. Σαφέστερες καὶ διασταυρωμένες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀνάγονται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ΄ αἰ⁴.

γ. Ἐπίσκοποι

1. Ἰωάννης Κασόχειρος (μεταξὺ 1071-1100). Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «...ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Λέων ὁ Μοῦγγος

1. Μανουήλ Ἰ. Γεδεών, Ἐγγραφα Πατριαρχικά κ.λ., Κωνσταντινούπολις 1908.

2. Ν. Η. Βαφειδῆ, Μακεδονία, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα ἹΠυρσός», ΙΣΤ΄, σ. 524-525.

3. Ἀνθίμου Ἀλεξοῦδη, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λ., Κέρκυρα 1858, σ. 103.

4. Σοβαρὰ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη μας εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ μου Χρίστου Μ. Ἐνισλεῖδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆναι 1950 (εὐφημος μνηεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

(Σ.Σ. 1071-1100) εις μίαν εβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»¹.

Τὴν ἴδια πληροφορία ἔχουμε καὶ ἀπὸ ἄλλη κατεύθυνση: «Λογοθέτης ὁ Ἀκροπολίτης λέγει ὅτι εἰς μίαν εβδομάδα ὁ Βουλγαρίας Λέων τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»². Ἀντλώντας τὴν πληροφορία ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Βασίλειος Γ. Ἀτέσης, μητροπολίτης πρ. Λήμνου³.

2. Κωνσταντῖνος (1186-1187 ἢ 1191-1192). Ὁ V. Laurent μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ποὺ τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ἐπιτίτλου τῆς σβῆσθηκαν ἀπὸ τὴν πολυκαιρία καὶ διασώθηκαν τὰ ...ιώτισσα, ἔχουν γραφεῖ δυὸ στίχοι:

«Σκέπεις Πανάγιε τὸν Γρεβενοῦ ποιμένα
Κωνσταντῖνόν με Καβάσιλαν ἐκ γένους»⁴.

3. Νεόφυτος (1398). Ἀναφέρεται στὸν κώδικα Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, φύλλο 192β, ὡς ἐξῆς (Σ.Σ. ἢ ὀρθογραφία εἶναι τοῦ κειμένου): «ἤξεκεμήθη ὁ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Γρεβενοῦ, ὁ κύριος Νεόφυτος, ἐπὶ ἔτους ,στ᾽ῆστ (Σ.Σ. 6906 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1398 μ.Χ.) καὶ δευτέρου Χρυσόστομου νέου ἐπὶ ἔτους ,στ᾽ῆστ (Σ.Σ. 6930 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1422 μ.Χ.), μηνὶ Δεκεμβρίῳ στ'. Καὶ ἕτερος Νεόφυτος ὁ Βλάχος, ἐπὶ ἔτους ,στ᾽ῆπθ (Σ.Σ. 6989 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1481 μ.Χ.)»⁵.

4. Χρυσόστομος (1422). Ἀναφέρεται στὸν πιὸ πάνω κώδικα.

5. Νεόφυτος ὁ Βλάχος (1481). Ἀναφέρεται στὸν ἴδιο κώδικα.

δ. Μητροπολίτες

Ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν προήχθη σὲ μητρόπολη καὶ κατέλαβε τὴ ζ' θέση στὸν πίνακα τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀ' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀργότερα, ὁ ἐπίσκο-

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἔ.α., σ. 304.

2. Michaelis Le Quien, ἔ.α., τ. 2, σ. 323, 324.

3. Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, Μητροπολίτου πρ. Λήμνου, Ἐκκλησιαστικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Ἀθήναι 1975, σ. 35.

4. Vitellius Laurent, ἔ.α., τ. V/2, σ. 337-339.

5. Σπυριδῶνος Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ' (1910) 15^α, ἀριθμ. 104. Τοῦ ἴδιου, Βραχέα Χρονικά, Ἀθήναι 1932, σ. 45, ἀριθμ. 26. «Échos d'Orient», Revue Trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie orientales, τόμ. XXXV, Paris 1936, σ. 304, Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, ἔ.α., σ. 35.

πος ἢ μητροπολίτης Γρεβενοῦ ἦλθε στή δ' τάξη! κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., ὁπότε καὶ τὸν τίτλο «ὑπέρτιμος» πῆρε, καὶ στὰ νεότερα χρόνια «Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας» ἐπονομάσθηκε, τίτλο, πὺ διατηρεῖ ὡς σήμερα².

1. Δωρόθεος Α' (1528). Σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἰωάσαφ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, μὲ χρονολογία: «ἔτος ζλστ' (7036 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1528 μ.Χ.) μηνί Ὀκτωβρίῳ λ' (30)», σάν ἐπαινετικὸ καὶ εὐεργετικὸ ἐγγραφὸ πρὸς τὸν «τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κύρ-Νικάνορα καθηγούμενον τῆς Ἱερῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος καὶ Θαυματουργοῦ Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τοῦ ἐπίκλιον(;) Ζάμπουρτζα», ἀναφέρεται καὶ ὁ «Πανιερώτατος Μητροπολίτης Γρεβενοῦ κύρ-Δωρόθεος»³.

2. Συμεὼν (1538). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁴.

3. Λεόντιος (1566). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

4. Δημήτριος. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ τὶς ἐξῆς πληροφορίες: «Εἶναι γνωστοὶ (Σ.Σ. ὁ προηγούμενος Λεόντιος καὶ ὁ Δημήτριος) ἀπὸ ἐπιστολῆ πὺ ὁ Σωφρόνιος (ποιός;) ἀπευθύνει, μετὰ τὸ 1566, πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»⁶.

5. Καλλίστρατος (1592). Ὁ Μανουὴλ Ι. Γεδεὼν στὰ «Πατριαρχικά Γράμματα» του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ τὸ 1592-1619 ἀκμέσας Μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης, ἐκ Κομνηνῶν καταγόμενος,

1. Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, στή σελ. 29: «Κωδ. 418

Ἐν τινι νομίμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ἐκτὸς σελίδος τινὸς εὑρεται καὶ τοιαύτη τάξις τοῦ ἰδίου (Σ.Σ. Ἀχρίδος) θρόνου:

αὶ Μητροπόλεις	αὶ Ἐπισκοπαί
--- Καστερίας	--- Σισανίου
--- Πελαγονίας	--- Μογλενῶν
--- Βοδηνῶν	--- Πρεσπῶν
--- Γραιβενοῦ	--- Κιτζάβων
--- Βελεγραδῶν	--- Ἰσπατίας
--- Αὐλῶνος	--- Βελαατοῦ
--- Στρεμνιτζῆς	--- Μολισκοῦ
--- Κορτζιάς	--- Γκόρας
--- Διβρῶν	--- Ἐλμπασανίου»

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686-688.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986, σ. 21.

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

σπουδαίαν άποστολήν εις Ρωσίαν άνέλαβε μετά του Μητροπολίτου Γρεβενών Καλλιστράτου...»¹.

6. Σέργιος Α΄ (1615-1623). Άναφέρεται μονάχα από την «Echos d'Orient»².

7. Άνθιμος Α΄ (1623-1624). Άναφέρεται στο 812 σιγίλιο της Ίερᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, από όπου πήραν την πληροφορία όλοι οί νεώτεροι.

8. Ίωάσαφ (1624). Είναι γνωστός από μιᾶ ἐπιστολή (Φεβρουαρίου 1624) του φιλενωτικού επισκόπου Α΄ Ίουστινιανῆς Ἀχριόδων και πάσης Βουλγαρίας Πορφυρίου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ VIII³.

9. Δανιήλ (1628-1630). Άναφέρεται στο ἴδιο 812 σιγίλιο, πὸ ἀναφέρουμε πὸ πάνω.

10. Γαβριήλ Α΄ (1630-1633). Άναφέρεται στὴν «Echos d'Orient»⁴. Άναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, στὸ μοναστήρι του Σηλαίου Γρεβενών: «Ἀρχιερατεύοντος κυρίου Κυρ-Γαβριήλ, ἐκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάνου Μουράτ ζρμα΄ (7141 ἀπὸ κ.κ.) καὶ ἀχλγ΄ (1633 μ.Χ.)».

11. Βησσαρίων (1652). Άναφέρεται μονάχα από την «Echos d'Orient»⁵.

12. Γρηγόριος Α΄ (1668). Άναφέρεται μονάχα από την «Echos d'Orient» καὶ Gelzer⁶.

13. Κύριλλος Α΄ Ίουστινιανῆς [1670-1677(:)]. Οί βασικὲς πληροφορίες πὸ διαθέτουμε γι΄ αὐτὸν προέρχονται ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Σέργιο Σιγάλα⁷.

1. Χρ. Ἐνισλειίδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 22.

2. «Echos d'Orient» ἔ.ἀ., σ. 304.

3. Χρ. Ἐνισλειίδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Β. Γ. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35, ὁ ὁποῖος προσθέτει «μετατεθεὶς εἰς τὴν Ἱερὰν Μητρόπολιν Ν. Πατρῶν (Ύπάτης) ἀπέθανε τῷ αὐτῷ ἔτει».

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304 («Gabriel 1630»).

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 168.

7. Σεργίου Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 23-25 καὶ 98-103. Του ἴδιου, «Ὅσιος Νικάνωρ», Α΄, Ἰούλιος 1986, 7, 104-108. Στο τελευταῖο φύλλο μιᾶς «Ρημάδας» του Μεγ. Ἀλεξάνδρου (Συρ. Λαμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», ΙΣΓ΄, 267-268), ἀναφέρεται «...ἐτοῦτο τὸ χαρτί ἦνε του πανιερωτάτου μητροπολίτου γρεβενὸν κυρ βεντζηου κυρ κυρίλου ἐκ τῆς χοίου...» καὶ πὸ πέρα με λατινικά στοιχεῖα: «Cuesto libro Are di monsigno (sic) Cirillo arcivescovo Justiniano 1670 Ὀκτωβρίου 15». Καὶ πὸ κάτω: «Cuesto libro è di Monsign Cirillo Giustiniani Archivescovo di Greveno anno domini 1675». Δεύτερη πληροφορία ἔχουμε: Στο Μοναστήρι του Ὁσίου Νικάνωρος τῆς Ζάμπορας διασώζεται ἕνα σιγίλιο του ἀρχιεπισκόπου Α΄ Ίουστινιανῆς Ἀχριόδων καὶ πάσης Βουλγαρίας με ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1677... πὸ υπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς: «Καστορίας Δαβίδ,

14. Παγκράτιος (1676). Ὁ Η. Gelzer¹ ἀναφέρει μιὰ περιέργη —γιὰ μᾶς τουλάχιστον—ἐγγραφή: «Ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676, ὑπογραφή Παγκράτιος».

15. Θεοφάνης Α΄ (1676-1684). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν «Echos d' Orient» μὲ ἔτος 1676² καὶ ἀπὸ τὸν Η. Gelzer μὲ χρονολογία 1767, 1683 καὶ 1684³.

16. Θεοφάνης Β΄ (1691-1719). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Η. Gelzer μὲ χρονολογίες 1691, 1694, 1695, 1709, 1718, 1719⁴ καὶ ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1691-1719⁵, μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ὄλους τοὺς νεώτερους⁶.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1703 ΑΥΓ...ΕΚΤΙΣΤΗ Ο

Σισανίου Λεόντιο, Γρεβενῶν Κυρίλλο καὶ Πρεσπῶν Διονύσιο».

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς προβληματίζει, γιατί, ὅπως ἀναφερόμαστε καὶ πιὸ κάτω, ὁ Η. Gelzer (σελ. 117) ἀναφέρει ὅτι: «ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους (:) ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676», φέρει ὑπογραφή: Γρεβενῶν Παγκράτιος. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν προηγουμένη πληροφορία μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1676 ἔπρεπε νὰ ἦταν ὁ Κύριλλος.

Ἡ χρονικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ διάσταση σ' αὐτὰς τὶς δύο πληροφορίες εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ καὶ θὰ πρέπει ὁποσδήποτε νὰ μεσολάβησε καὶ κάποιο ἄλλο ἱστορικὸ γεγονός, πὺ ἐμεῖς τὸ ἀγνοοῦμε σήμερα.

Ὅποσδήποτε ὁ Κύριλλος δὲν μπορεῖ νὰ παρέμεινε —ἂν παρέμεινε— στὰ Γρεβενά πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ 1677, ἀφοῦ τὸ πρακτικὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του στὴν Πλουίνες τῆς γαλλικῆς Βρεταννῆς στὶς 23 Δεκεμβρίου 1685, γράφει ὅτι: «...παρέμεινεν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὀκτώ ετη...», πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι βρισκόταν στὴ Ρώμη στὸ 1677.

Ἀλλὰ καὶ ἡ περικοπὴ τοῦ Πρακτικοῦ «...ἀποδημήσαντος (τοῦ Κυρίλλου) μέσα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἁγίου Πατρὸς καὶ Πάπα Ἰνοκεντίου ΧΙ..., ἀπὸ τὰ πιστοποιητικὰ ὄλων τῶν θρησκευτικῶν Κανόνων, ἀπὸ τὸ διαβατήριον... καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικήν μου γνώσιν, τοῦ ὑπογράφοντος Ἰωσήφ ντὲ Μπομπονὺ, ἱερέως κλπ...», μᾶς δημιουργεῖ πολλὰς ἄποριες καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν «ἐξορία» του, τὴν αἰτία τῆς «ἐξορίας» του, —ἂν πρόκειται γιὰ ἐξορία— καὶ γιὰ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του, ἐν προκειμένῳ στὴ Ρώμη καὶ ὄχι κάπου ἄλλου.

Τελικὰ, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ θέμα τοῦ Κυρίλλου Α΄ Ἰουστινιάνι, ὅπως καταλήγει στὶς ἐρευνητικὰς του σημειώσεις, πὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὶς 21 Δεκεμβρίου 1985 πρὸς τὸν μητροπολίτη Σέργιο καὶ ὁ Henri Vos, Via del Bebuino 149, 00187 Roma-Italia, θὰ ἀπαιτοῦσε περαιτέρω ἐρευνα.

1. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 117.

2. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

3. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 119, 120, 125.

4. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 48, 50, 59, 63, 64, 69, 74, 75, 83, 86, 87, 94.

5. Ἄνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 31.

ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΑΛΕΜΟΝΟ ΤΗΣ ΧΟΡΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΙ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΚΥΡ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ...»¹.

Στὸ ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ἔτος Γ' στὴν Κωνσταντινούπολη, 8 Δεκεμβρίου 1882, τ. Ι') δημοσιεύονται τρία ἔγγραφα, ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Θεοφάνους, μὲ χρονολογίες 10 Ἀπριλίου 1695, 9 Ἰουλίου 1695 καὶ 12 Ἰουλίου 1691².

17. Χ ρ ὄ σ α ν θ ο ς (1720-1728). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Ἀμυγδαλιές (Πικριβενίτσα) Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΛΗΤΟΥ: ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 1728 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 30».

Στὸ παρεκκλήσιο τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν ὑπάρχει ἡ ἐπίτοιχος ἐπιγραφή: «ΕΣΤΟΡΗΘΥ Ο ΘΗΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΕ ΠΑΝΕΦΥΜΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ...ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΥΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ...ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1720 ΣΕΠΤΕΒΡΗΟΥ 20»³.

Οἱ Ι. Ε. Ἀναστασίου καὶ Β. Ι. Ἀτέσης τὸν ἀναφέρουν μὲ χρονολογίες 1700 καὶ 1720 ἀντιστοιχῶς⁴.

18. Πα ρ θ ἑ ν ι ο ς (1730-1743). Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1737-1743⁵. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὄλοι οἱ νεώτεροι.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Λόχμη (πρ. Βίτσι) ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ: ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1742, ΙΟΥΝΙΟΥ 2».

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Παναγιὰ Γρεβενῶν (πρ. Τουρνίκι) ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΕΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ...ΙΟΥΝΙΟΥ Α' (30), ΔΨΛ' (1730 μ.Χ.). - ΖΣΛΗ' (7238 ἀπὸ κ.κ.)»⁶.

19. Π ρ ὄ χ ο ρ ο ς (1743-1749). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1743-1749⁷. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ νεώτεροι.

1. Θ. Κ. Π. Σαράντης, Τὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 166.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 29-31.

3. Αὐτόθι, σ. 31-32.

4. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέσης, ἔ.ἀ. σ. 35.

5. Ἀνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 32-34.

7. Ἀνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

20. Μ α κ ά ρ ι ο ς (1749). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογία 6 Μαρτίου 1749¹.

21. Σ ε ρ α φ ε ῖ μ [1753-1756(;)]. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογίες 1 Μαρτίου 1753 καὶ 4 Αὐγούστου 1756².

22. Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Β΄ ὁ Σ ι α τ ι σ τ ε ῦ ς (1759-1767). Ἡ «Echos d'Orient» τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1766³. Ὁ H. Gelzer τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1767⁴. Ὁ Ἄνθιμος Ἀλεξούδης τὸν ἀναφέρει μὲ χρονολογία 1749-1767⁵. Ὅλοι οἱ νεώτεροι δέχονται τὶς χρονολογίες τοῦ Ἀλεξούδη.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1760 ΣΕΠΤ...ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΠΟΥ ΕΚΤΗΣΤΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ...»⁶.

Ὁ Γρηγόριος ὑπογράφει, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναφερθήκαμε, μαζί μὲ τοὺς μητροπολίτες Καστορίας Εὐθύμιο, Βοδενῶν Γερμανό, Κορυτζῆς Γεννάδιο, Τιβεριουπόλεως Ἀνανία καὶ Σισανίου Νικηφόρο τὸ συνυποσχετικὸ γράμμα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καὶ τὴν ὑπαγωγή της ὡς μητρόπολης πᾶ στοὺς Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁷.

23. Γ ε ν ν ά δ ι ο ς Α΄ (1778). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Μεσολούρι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΜΕΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΩ 1778 ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ ΥΠΟ ΤΩΝ ΟΡΕΣΙΒΕΙΩΝ ΟΠΑΑΡΧΗΓΩΝ ΤΟΣΚΑ* ΚΑΙ ΓΩΓΟΥ* ΕΝΔΟΝ ΔΕ ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΘΗ ΕΠΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ...».

24. Γ α β ρ ι ή λ Β΄ (1781-1791). Μιά ἐγγραφή στὸ περιθώριο ἑνὸς βιβλίου «Κλιμαξ Ἰωάννου» στὸ μοναστήρι τοῦ Σηλαιῶν Γρεβενῶν λέγει: «1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρ-Γαβριήλ». Ὁ Γαβριήλ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ μιὰ φορητὴ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτου Ἡλίου

1. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 107.

2. Αὐτόθι, σ. 109-110.

3. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

4. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 125.

5. Ἄνθ. Ἀλεξούδης, ἔ.ἀ., σ. 98, 103, 105.

6. Θ. Κ. Π. Σαράντη, ἔ.ἀ., σ. 168.

7. Ἄνθ. Ἀλεξούδης, ἔ.ἀ., σ. 105. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 34-47.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν καπετὰν Τόσκα τῆς δημοτικῆς ποίησης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λάβδα Γρεβενῶν. Ὑπῆρξε ξακουστὸς ἀρματολὸς στὸ ἀρματολίκι τῆς Πίνδου, ποὺ εἶχε ἔδρα τὴ Βάλια Κάλντα τοῦ Περιβολίου.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκόγκο Μήσιο ἀπὸ τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν. Πολυτραγουδι-σμένος ἀρματολὸς. Πέθανε μετὰ ἀπὸ βασιανιστήρια ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ στὰ Γιάννινα.

τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου) στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΠΡΟΒΛΗΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ... ΕΝ ΕΤΕΙ 1791».

Σὲ σιγίλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), ποὺ διασώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ¹.

25. Νεόφυτος (1792). Μιὰ ἐγγραφή σὲ μηναιῖο Ἰανουαρίου (ἐκδοση Βενετίας 1768) στὸ μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας ἀναφέρεται στὸν Νεόφυτο: «Ενθύμισις οταν ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς ὁ ἅγιος ἐριθρὼν εἰς τὸ τὸ Γρεβενῶν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου κυρίῳ κυρίῳ ἀγίῳ Καστορίας 1792 Ἰανουαρίου 30».

Σὲ μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀναφορὰ καταχωρημένη στὸν κώδικε τῆς Μητρόπολης Σισανίου καὶ Σιατίστης μὲ συντάκτη τὸν Νεόφυτο ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς ποὺ ἐπεξηγοῦν τὴν πιὸ πάνω ἐγγραφή: «περι δὲ τὸ ,αψ'β' (1792) ἔτος λ' (30) Ἰανουαρίου μηνὸς ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ἐπὶ ψιλῶ ὀνόματι τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ἐρυθρῶν παρὰ τε...»². Ὅποτε πῆγε στὴν κανονικὴ του θέση στὴ Σιάτιστα.

26. Γαβριήλ Γ' Γιάγκας [1792-1806(;)]. Ἀναφέρεται στὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων στὸ χωριὸ Κρασιά Γρεβενῶν: «Αὐταὶ αἰ σεβάσμιαι εἰκόναί... ἱστορήθησαν ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου ἀγίου Γρεβενῶν κυρίου Γαβριήλ... ἐν εἰ 1802 ἐν Ἰανουαρίῳ».

Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κριτικὸ πόνημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ν. Α. Βέη ἐπάνω στὸ «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τὸν συγγραφέα τῆς (σελ. 35):

«Ὁ δεσπότης τῶν Γρεβενῶν... νοματίζεται Γαβριήλ κι ἦταν γυιὸς τοῦ Γεώργη Γιάγκα, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, μάλιστα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα κατοικοῦσε στὰ Γιάννενα. Ἐγγονὴ τοῦ Γεώργη Γιάγκα καὶ πρώτη ἀνεψιὰ τοῦ δεσπότη Γαβριήλ ἦταν ἡ ξακουστὴ καὶ πολυτραγουδισμένη κυρὰ-Φροσύνη, πανώρια γυναίκα, μὰ κακοστρατισμένη. Ὁ Γαβριήλ ἦταν στὴν ἀρχὴ δεσπότης Γρεβενῶν, ἔπειτα Ἐπαχτοῦ καὶ Ἄρτας (1810 μῆνας Ὀχτώβρης), ἔπειτα Λάρισας καὶ τελευταία γιαννίνων. Κατηγορεῖται κι αὐτὸς γιὰ τὴν ντροπιασμένη διαγωγὴ του ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ γιὰ ραδιουργίες κατὰ τῶν κληρικῶν».

Ὁ Γρεβενῶν Σέργιος γράφει ὅτι στὰ 1810 μετατέθηκε στὴ Λάρισα

1. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 47-49.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 49-50.

καὶ ἀπὸ ἀκεῖ στὰ Γιάννινα, ὅπου καὶ πέθανε στὰ 1826¹.

27. Γρηγόριος Γ' Σταματέλου, Μπίστης (;). Κατὰ τὴ ΘΗΕ (Δ', στ. 800), ὅπως λέγει ὁ μητροπολίτης Σέργιος Σιγάλας, ὁ Γρηγόριος ἔγινε διαδοχικὰ μητροπολίτης Γρεβενῶν, Ἀμισοῦ καὶ Καλλιουπόλεως Μυδύτου. Τὸ 1808 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κορώνης, ὅπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο στὰ 1821. Ἐθνομάρτυς μητροπολίτης².

28. Βαρθολομαῖος [1803-1820(;)]. Παρουσιάζεται νὰ ὑπογράφει μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλους 28 ἀρχιερεῖς ὁ Βαρθολομαῖος σὲ Συνοδικὸ Τόμο στὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1806-1808).

Ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῆς ἱστορήσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1819, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σμίξη Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1803. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου πάλι στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ 1820».

Καὶ ὁ Rouquerville πού πέρασε, ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφέρουμε, δυὸ φορὲς ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ἐκφράζεται μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Βαρθολομαῖο³.

29. Γαβριήλ Δ' (1820-1822). Μιὰ σημείωση, ἀπὸ ἄγνωστο χέρι σὲ ἓνα μνηαῖο Ἰουνίου, στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν λέγει: «1822 Φεβρουαρίου 14, ἐχάλασαν τὸν Δεσπότη μας ἔξω ἀπὸ τὸ Βράστινο»⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γαβριήλ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ συνεχίζονταν οἱ ἀγῶνες τῆς παλιγενεσίας στὸ Βέρμιο καὶ στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὴ Νάουσα. Ἄλλος ἓνας ἔθνομάρτυς μητροπολίτης.

30. Ἄνθιμος Β' (1827-1831). Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ τῆς συνεχιζόμενης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ἐπληρώθη ἡ ἔδρα ἀμέσως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γαβριήλ καὶ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ὁ Ἄνθιμος ἀναφέρεται στὴ σελίδα 37 τοῦ ἔργου τοῦ Φιλιππίδη «Ἐπανástασις καὶ καταστροφή τῆς Νάουσας». Τὸν φέρουν μνημένο στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἥλία στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν ἀναφέρεται ὁ Ἄνθιμος μὲ ἔτος 1828. Στὴν ὑπέρ-

1. Χρ. Ἐνισλειόδη, ἑ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, ἑ.ἀ., σ. 49-51.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἑ.ἀ., σ. 51.

3. Αὐτόθι, σ. 51-54.

4. Τὸ χωριὸ Βράστινο (σήμερα Ἀνάβρυτα) ἦταν τὸ δυτικότερο τουρκοχώρι τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Γύρω του ὅλα τὰ χωριά ἦσαν χριστιανικά. Βρίσκεται πάνω στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Γρεβενά πρὸς τὰ χωριά τῆς Πίνδου.

θυρη επιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ ἴδιο χωριὸ ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΙΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΑΝΘΙΜΟΥ: αωκθ' (1829)».

Ἐν τῷ Σέργ. Σιγάλας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ἓνα ἔντυπο εὐαγγέλιο, ἐκδόσεως 1803, σώζεται μιὰ ἐγγραφή: «1831 Φεβρουαρίου τρεῖς, Τρίτη, ἀπέθανε ο μακαρίτης ὁ δεσπότης Ἄνθιμος Γρεβενῶν κὲ ἔφεραν τὸν δισπότη ἀπὸ τὴν σέλιτζα κὲ τὸν ἔθαψαν. ἤμασταν παπάδες εἴκοσι πέντε μὲ τὸν δισπότη κε δύο ἡεροδιάκονη. Ἐφεραν καὶ τὸν Ψάλτη ἀπὸ τὴν σέλιτζα κε ἔψαλεν. Παπαθόδωρος γράφω»¹.

31. Γεράσιμος (1831-1837). Στὶς «Πατριαρχικὲς Πινακίδες» τοῦ Μητῆ Δ. Χαμουδοπούλου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐξῆς: «Τοῦ Μ. Ἀρχιδιακόνου Γερασίμου κατὰ Φεβρουάριον ἰδ. ε. (1831) ἐκλεγέντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποβιώσαντος Γρεβενῶν Ἀνθίμου»².

Σὲ ἐπιγραφή πού σώζεται στὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, πού ἐκκλησιαστικὰ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν καὶ διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, ἀναφέρεται: «1834, Σεπτέμβριος, ἐξωγραφήθη τὸ ἱερὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπὶ ἀρχιερέως Κυρίου Γερασίμου...»³.

Ἀναφέρεται καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, πού ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, στὴ συνοικία Βαρόσι ἢ Μητρόπολη Γρεβενῶν. Ἐκείνη ἢ ἐκκλησία, πού εἶχε ὑπέροχη ἀγιογράφηση καὶ περίφημο ἐπίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο, πυρπολήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1937, τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυρισμοῦ τῆς. Ἡ ἐπιγραφή πού διασώθηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Ἐνισλειδῆ ἔλεγε: «...τοῦ ἱεράρχου καὶ υπερτίμου ἡμῶν δεσπότη κυρ-Γερασίμου καὶ τῶν...1837 Ἰουνίου 3».

32. Ἰωαννίκιος (1837-1849). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1837 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμο πού πέθανε. Τὸ 1849 μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια γιὰ νὰ διαδεχθεῖ ἐκεῖ τὸν Σωφρόνιο⁴.

Σὲ ἓνα μνηαῖο Μαρτίου στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἀναφέρεται τὸ πολυχρόνιό του: «Ἰωαννικίου τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Γρεβενῶν, υπερτίμου ἡμῶν αὐ-

1. Σέργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 54-55. Ἡ Σέλιτσα εἶναι ἡ σημερινὴ Ἐράτυρα, ὅπου βρέθηκε ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἰωαννίκιος (1811-1835) γιὰ νὰ τὸν φέρουν στὴν κηδεῖα τοῦ Ἀνθίμου.

2. Σέργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 55-56.

3. Αὐτόθι, σ. 57-58.

4. Αὐτόθι, σ. 57-58.

θέντου και δεσπότη, Πολλά τὰ ἔτη»¹.

Σε ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Κοσμάτι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «Ἱστορίθη... ἐπὶ εἰτος 1847 ἰυλιου 20, ἀρχιερατεῦοντος Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ἡωανικίου...».

Σε ἄλλη ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν κύρια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, ποῦ καὶ προηγουμένως τὸ ἀναφέραμε, ἀναγράφεται: «ἹΣΤΟΡΙΘΗ... ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ... ΕΠΙ ΕΤΟΣ 1848 ΟΚΤΟΜΒΡΙΟΥ ☩».

Τέλος, σὲ μιὰ ἄλλη ἀκόμα, ὑπέρθυρη πάλι, ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ χωριὸ Λόχμη (πρ. Βίτσι) ἀναφέρεται ὁ Ἰωαννίκιος, μὲ ἔτος 1848.

Ὁ Ἀθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποῦ ἔκαμε σὲ δεκατέσσερις κώδικες στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, συνέταξε τὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, βασισμένον σὲ ἀμάχητα στοιχεῖα².

Παρόμοια καὶ εὐρύτερη ἔρευνα ἔκαμε γιὰ ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ θέμα (τοὺς ἱεράρχες στὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν) ὁ σημερινὸς μητροπολίτης Σέρογιος Π. Σιγάλας³.

Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ θὰ στηριχθοῦμε καὶ θὰ ὁλοκληρώσουμε αὐτὸ μας τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι σήμερα, προσθέτοντας καὶ τὰ τυχόν ἄλλα μας εὐρήματα.

33. Ἀγάπιος (1849-1864). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1849 ὁ μ. πρωτοσύγκελος Ἀγάπιος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Ἰωαννικίου ποῦ μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πιστικὸ (πρ. Πισσιό) διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΙΣΤΟΡΙΗΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ΔΩΜΘ' (1849) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΡΙΒΙΝΩΝ...».

Στὸ «Σύνταγμα Κανόνων» Ράλλη-Ποτλῆ καὶ στὸ Κεφάλαιο «Τάξεις τῶν Θρόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» ὁ Γρεβενῶν μνημονεύεται ὉΘ' (79ος) καὶ Ὑπέριμος ὁ Ἀγάπιος⁴.

1. Χρ. Ἐντισλειδῆ, ἑ.ἀ., σ. 63.

2. Ἀθαν. Γρ. Γερομιχαλός, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν μητροπολίτη Κίτρου Βαρνάβα γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του. Ἀθῆναι 1980. σ. 131-143.

3. Ἐπικόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986.

4. Γεωργίου Α. Ράλλη-Μιχαήλ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱε-

Παρουσιάζεται ακόμα ο Ἀγάπιος νὰ υπογράψει τὴν κατάσταση εἰσφορῶν, ποὺ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, γιὰ τὰ χωριὰ τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν με ἡμερομηνίᾳ 22 Ἰουλίου 1858.

Ὁ Ἀγάπιος ἀναφέρεται ακόμα σὲ μιὰ σημείωση ἀγνώστου σὲ ἓνα μηνιαῖο Ἀπριλίου στὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, με ἡμερομηνία «1863 Ἀπριλίου 17». Στὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἐτάφη μετὰ ἓνα χρόνο περίπου ὁ Ἀγάπιος.

34. Γεννάδιος Β΄ Παπαρούσης (1864-1873). Ἀπὸ ἀπλὸς ἱεροκλήρυξ τὸ 1863 καὶ μέσα σὲ ἓνα χρόνο περίπου χάρις στὰ προσόντα του καὶ τῆ δραστηριότητά του ἀνέβηκε ὅλους τοὺς ἱερατικούς βαθμοὺς καὶ τίτλους ἔτσι ποὺ στὶς 22 Αὐγούστου 1864 ὁ «Μέγας Ἀρχιδιάκονος Γεννάδιος Παπαρούσης» νὰ χειροτονηθεῖ μητροπολίτης Γρεβενῶν γιὰ νὰ διαδεχθεῖ τὸν Ἀγάπιο ποὺ πέθανε.

Ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καὶ Κοζάνης Εὐγενίου πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με ἡμερομηνία 19 Νοεμβρίου 1872¹. Ἐπειδὴ ἔφθασαν στὸν Πατριάρχη ἀνησυχητικὲς πληροφορίες ὅτι ὁ Γρεβενῶν Γεννάδιος εὐνόησε τὴν τότε μόλις παρουσιαζομένη ἀρουμενικὴ προπαγάνδα ὁ Εὐγένιος πῆρε τὴν ἐντελὴ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθεια. Ἀπαντώντας με αὐτὸ τὸ γράμμα ὁ Εὐγένιος ἀναφέρει ὅτι στὴν ἀρχὴ ὁ Γεννάδιος ἔδειξε κάποια εὐνοία πρὸς τὴν προπαγάνδα, ἀλλὰ ἀμέσως κατόπιν, ὅταν κατάλαβε τοὺς ἀντεθνικούς σκοπούς της, ἄρχισε νὰ ἀντιδρᾷ με ἐπιτυχία, σὲ συνεννόηση μάλιστα καὶ με τοὺς γείτονες ἱεράρχες.

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ θέμα δὲν ἔληξε εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν Γεννάδιο, γιατί ἀντικαταστάθηκε (:) ἀμέσως καὶ δὲν ξέρομε τί ἀπέγινε.

35. Κυρίλλος Β΄ ὁ ἀπὸ Περιστερᾶς (1874-1888). Στὸ ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν φυλάσσεται ἡ προσωπικὴ, καθὼς καὶ ἡ ὑπηρεσιακὴ του, ἀλληλογραφία.

Σὲ μιὰ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὸν Προφήτη Ἥλεια στὸ χωριὸ Ἄνοιξη Γρεβενῶν (πρ. Γκρέους) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἱστορήση τῆς ἐκκλησίας ἐγίνε: «εν ἔτει 1877 μηνὶ Σεπτεμβρίῳ 22, Αρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Γρεβενῶν Κυρίου Κυρίλλου...».

36. Κλήμης ὁ Ἐσφιγμενίτης, ὁ ἀπὸ Δρυϊνουπόλεως (1888-1896). Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀλβανιούπολη (Ἐλβασάν) τῆς Βορείου Ἠπείρου. Τὸ οἰκογενειακὸ του ὄνομα ἦταν Φολάν. Ἦταν πολὺ μορφωμένος κληρικός καὶ ὄνομαστός γιὰ τὴν ἐθνικὴ του δράση. Κινδύνεψε νὰ τὸν

ρῶν κανόνων τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τόμοι 6. Ἀθῆναι 1852-1856. Ε', σ. 521.

1. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, ἑ.ἀ., σ. 118.

κρεμάσουν οἱ ρουμανίζοντες τοῦ Περιβολιοῦ.

Ἐγινε καλόγηρος στὴ Μονὴ Ἐσφιγμένου, ἀπὸ ὅπου πήρε καὶ τὸ ὄνομα Ἐσφιγμένητης. Σπούδασε στὴ Χάλκη. Χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Κλαυδιουπόλεως. Μητροπολίτης Σταγῶν ἀπὸ τὸ 1873-1880. Μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως ἀπὸ 1880-1888.

Ἐκτὸν κώδικά του (500 σελίδες), ποῦ σώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν. μαθαίνουμε τὸν βίο του καὶ τὴν ἀπαράμιλλη δραστηριότητά του.

37. Δωρόθεος Β΄ Μαμμέλης, ὁ ἀπὸ Σιγῆς (1896-1901). Ἐκτὴν Καλλιόπολη καὶ Μάδυτο ἤλθε στὰ Γρεβενά. Μετατέθηκε στὴν Πρέβεζα καὶ μετὰ διετέλεσε τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

38. Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης ἢ Μάγνης (1901-1910). Γεννήθηκε στὰ 1864 στὴ Μαγνησία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ 1886 ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Χάλκη. Ἐκτὸ 1892-1896 σπούδασε νομικά στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι. Σπούδασε τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα στὸ Λονδίνο. Ἐκτὸ 1896 μέχρι τὸ 1901 δίδαξε νομικά στὴ Χάλκη ἀπὸ ὅπου τὸν χειροτόνησαν μητροπολίτη Γρεβενῶν.

Ὡς ποιμενάρχης ἐπέδειξε ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα καὶ ἐθνικὴ αὐταπάρνηση σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Ἐφησε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ ποίμνιό του.

Ἐκτὸ 1910-1922 ὑπηρέτησε στὴ Δράμα. Στὴ Νεοκαισάρεια 1922-1924. Πριγκηπονήσων 1924-1927. Χαλκηδόνος 1927-1932 καὶ Ἐφέσου 1932-1935.

Ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ πέραςμά του ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἔχουμε σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ...ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909, Μαρ. 2 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ:Κ: ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ...».

39. Αἰμιλιανὸς Α΄ Λαζαρίδης (1910-1911). Καταγόταν ἀπὸ τὰ Πέρματα τοῦ Ἱκονίου. Γεννήθηκε στὰ 1877 καὶ κατακρεουργήθηκε καὶ ἔπεσε ὑπὲρ πατρίδος στίς 1/14 Ὀκτωβρίου 1911 ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Αἰμιλιανὸς (πρ. Γκριντάδες) Γρεβενῶν μαζί με τὸν διάκονό του.

40. Αἰμιλιανὸς Β΄ Δάγκουλας (1911-1920 καὶ 1922-1924). Ἐπανεφέρε στὸν χριστιανισμό τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποῦ οἱ Τοῦρκοι τὴν εἶχαν κάνει τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας, στὴ συνοικία Σελιῶν Γρεβενῶν. Μετατέθηκε στὴν Ἐλευθερούπολη.

41. Νικόλαος Παπανικολάου (1924-1933). Εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐθνικὴ δράση. Γεννήθηκε στὴ Σιάτιστα στὰ 1883. Ἐκτὸ 1913, ὡς πρωτοσύγκελος τοῦ μητροπολίτη Μαρωνείας (Κομοτηνῆς) ἐξορίσθηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ βασανίσθηκε. Τὸ 1918

χειροτονήθηκε επίσκοπος Νεαπόλεως στην Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ὡς μητροπολίτης ὑπηρετήσε στην Κομοτηνή καὶ στην Καισάρεια, ἀπὸ ὅπου τὸν ἐδιώξαν οἱ Τοῦρκοι στὰ 1921. Διορίσθηκε τοποτηρητῆς τοῦ μητροπολίτη Σιδηροκάστρου καὶ στὰ 1924 ἔγινε μητροπολίτης Γρεβενῶν. Πέθανε τὸ 1933.

42. Γερβάσιος Σουμελίδης (1934-1943). Γεννήθηκε στὸν Πόντο στὰ 1882. Πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Στὰ 1914 ἦταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ἀπὸ ὅπου τὸν καταδίωξαν οἱ Τοῦρκοι. Πέθανε τὸ 1943.

43. Θεόκλητος Σφήνας (1943-1950). Γεννήθηκε στὸν Πειραιά. Ἀπόφοιτος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πέθανε τὸ 1950.

44. Φίλιππος Τσορβάς (1952-1958). Ἀνήγειρε ἐκ βάθρων τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, στὸ Σελιὸ τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἰδρυσε τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, τὸ γηροκομεῖο καὶ τὰ μαθητικὰ συσσίτια. Μετατέθηκε στὴ Δράμα.

45. Χρυσόστομος Παπαεγνατίου (1960-1975).

46. Σέργιος Β' Σιγάλας (1976). Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης.

Ε'. Η ΒΡΕΑΝΥΤΗΣ ΗΤΟΙ ΒΛΑΧΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Πρὶν κλείσουμε τὸ θέμα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ «Βρεανύτιδα ἤτοι Βλάχων Ἐπισκοπή». Καὶ τὸ θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, γιὰτι αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βλαχοφόνων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πολὺ προκλητικὸ εἶναι, ἀφοῦ κανένας δὲν ἀσχολήθηκε μέχρι σήμερα μὲ αὐτό, ἀπὸ ὅ,τι ἐμεῖς τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀκόμα καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν κατοικοῦν καὶ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἀναλογία πληθυσμοῦ οἱ Βλαχοφῶνοι.

Πρῶτα-πρῶτα τὸ ὄνομα τῆς Ἐπισκοπῆς παρουσιάζεται σὲ τέσσερις μορφές: «Βρεανύτης ἤτοι Βλάχων», «Βρεανότης ἤτοι Βλάχων», «Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων» καὶ «Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων» Ἐπισκοπή ἢ Ἐπίσκοπος. Κανένα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μᾶς βοηθάει στὸ νὰ βροῦμε κάποιο στοιχεῖο γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἂν βέβαια ὑπῆρχε κάποια μόνιμη ἔδρα καὶ δὲν ἦταν καὶ αὐτὴ «κινητὴ», ἀφοῦ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πλησιέστερο στὴν προφορὰ τοπωνύμιο ἢ κατοικημένος τόπος πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ποὺ ἀναφέραμε, στὸν ἐλληνικὸν ἄνθρωπον

βρήκαμε ὅτι ὑπάρχει χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα Βαγενήτι στὴ Δωδώνη τῆς Ἡπειροῦ.

Ὁ Ν. Α. Βέης ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε περιοχὴ «Βαγενετία» στὴν Ἡπειρο, ποῦ μνημονεύεται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα μέχρι τὸν ΙΕ' αἰ. Στὸ Νομισματολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν μάλιστα ὑπάρχει μολυβδόβουλο τοῦ Θ' ἢ τοῦ Ι' αἰ., ποῦ ἀνήκε σὲ κάποιον «Εὐτρόλιον βασιλικὸν πρωτοσπαθάριον καὶ ἄρχοντα Βα(γε)νετίας». Καὶ ὁ Ν. Α. Βέης προσθέτει ὅτι κατὰ τὸν ΙΓ' αἰ. ἄνδρες ἀπὸ τῆ Βαγενετία κατέφυγαν στὶς αὐλὲς τῶν βαρῶνων τῆς Κέρκυρας. Ἦσαν, λέγει, «Ἀτσίγγανοι ἢ Γύφτοι»¹. Καὶ ἐμεῖς προσθέτουμε, «γιατὶ νὰ μὴ ἦσαν Βλάχοι», ὅποτε τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς παίρνει ἄλλες διαστάσεις καὶ ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα².

«Ἡ Βρεανύτης ἤτοι Βλάχων Ἐπισκοπὴ» ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ. (1057-1081), γιὰ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας³. Γιὰ πρώτη φορά ἀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἀργότερα ἀναφέρεται στὰ δύο Τακτικά, ποῦ ἀναφέρουμε στὴ σελ. 272, ὑποσ. 3. Δὲν ἀναφέρεται πουθενά μετὰ τὸν ΙΕ' αἰ., ἀπὸ τότε ποῦ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε μερικὲς πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι οἱ Κομνηνοί, ποῦ ἡ ἀπώτερή τους καταγωγὴ ἦταν ἀπὸ τὴν Κασταμονὴ καὶ ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὰ Κόμνα τῆς Θράκης—ἀπὸ ὅπου πῆραν καὶ τὴν προσωνομία «Κομνηνοί»—εἶχαν δημιουργήσει συγγενικὲς ἐξ ἀγχιστείας σχέσεις μὲ τοὺς Βλάχους.

Ἦτος ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σχέσης—ἂν βέβαια ὑπῆρξε—καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ δραστηριότης τῶν Βλάχων εἶχε κορυφωθεῖ, τόσο στὴ Βόρειο Θράκη, ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βενιαμὴν ὁ ἀπὸ Τουντέλας⁴, ἴσως ἐπηρεάσθησαν οἱ Κομνηνοὶ καὶ ἰδρυσαν τὴν Ἐπισκοπὴ.

1. ΝΙΚ. Α. Βέης, Βαγενετία, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης», Β', σ. 794.

2. Θα μπορούσε νὰ ἔχει καθέδρα τῆ Μοσχόπολη αὐτὴ ἡ ἐπισκοπὴ, γιὰ τὴ Μοσχόπολη ἦταν τὸ σημαντικώτερο κέντρο τῶν Βλαχοφόνων κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ Μαρτινιανὸς (ἔ.ἄ.) δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ἀντίθετα ἀφήνει νὰ διαφανεῖ σαφῶς ὅτι τῆ Μοσχόπολη τὴ χρησιμοποιοῦσε κατὰ καιροὺς εἰς καθέδρα ὁ ἐπίσκοπος Γκόρας.

3. ΝΙΚ. Α. Βέης, Βλάχοι, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης», Γ', σ. 330. H. G e l z e r, Ungedruckte und Wenig Bekante Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1(1892) 257 καὶ 2 (1893) 41, 59, 60.

4. BNZ 2 (1921) 169.

Στάθηκε αδύνατο να βρούμε άλλες πληροφορίες για το πότε ιδρύθηκε και για το πότε καταργήθηκε, όπως δὲν βρήκαμε καὶ ποῦ εἶχε τὴν καθέδρα της¹.

ΣΤ'. ΤΟ ΠΑΖΑΡΙ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΝΟΡΟΥΣ

1. Ὁ Rouqueville στὰ 1806, σὲ μιὰ περιήγησή του στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πέρασε πηγαίνοντας καὶ γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Γρεβενά. Στὴν ἐπιστροφή γιὰ τὴν ἔδρα του, στὰ Γιάννινα, ὅπου ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Γρεβενά-Μαυραναῖοι-Τίστα (Ζιάκας)-Περιβόλι-Βωβούσα- Γιάννινα².

Στὰ Γρεβενά, περιγράφει, συγκροτήθηκε ἡ συνοδεία του ἀπὸ μουλάρια, ποῦ ἀνῆκαν σὲ «καραβάνι» Βλάχων «κυρατζήδων». Καὶ συνεχίζει: «...ξεκινήσαμε πρῶτοι, στὴν κεφαλὴ τοῦ караβανιού, ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν πολλοὶ ἔμποροι, ποῦ ἐμπορικὲς τους ὑποθέσεις τοὺς καλοῦσαν στὸ Περιβόλι καὶ τὴν Ἀβδέλλα...». Συνεχίζοντας, πρὸ κάτω λέγει: «...ἀκολουθώντας ἕναν παλιὸ δρόμο, ποῦ οἱ ντόπιοι τὸν ἀποκαλοῦσαν Β α σ ι λ ι κ ῆ Σ τ ρ ᾶ τ α καὶ ποῦ κατασκευάσθηκε ἐπὶ Τραϊανοῦ, περάσαμε ἀπὸ τοὺς Μαυραναῖους, πόλη ποῦ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ Μαρώνεια. Δεξιά, σχεδὸν παράλληλα, παρουσιάζεται τὸ Μαυρονόρος, γνωστὸ χωριὸ ἀπὸ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη ποῦ γίνεται ἐκεῖ».

Πραγματικά, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸ μικρὸ χωριὸ Μαυρονόρος³, ποῦ βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα περίπου δυτικὰ ὅπὸ τὰ Γρεβενά, κάθε ἀνοιξη γινόταν ἐκεῖ μεγάλη ἐμποροπανήγυρη, γεγονός ποῦ ἀπηχοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ, τοῦ Μαυρονόρους, ἔθιμο πανάρχαιο καὶ βυζαντινὸ, ποῦ ποιὸς ξέρει πρὶν ἀπὸ πόσους αἰῶνες εἶχε καθιερωθεῖ, διαρκοῦσε δεκαπέντε σχεδὸν μέρες. Ἄρχιζε Δευτέρα καὶ τελείωνε τὸ μεθεπόμενο Σάββατο.

Ὁ Rouqueville λέγει ὅτι ἄρχιζε μετὰ τὴν ἑαρινὴ ἰσημερία, δηλαδὴ μετὰ τὶς 9 Μαρτίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γινόταν σ' ἐκείνη τὴν ἡμερομηνία γιὰ νὰ ψωνίζει ὁ κόσμος γιὰ τὸ Πάσχα. Ἄλλοῦ πάλι ὁ Rouqueville λέγει ὅτι γινόταν ἀργότερα, στὶς 30 Ἰουνίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, φαίνεται ὅτι παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποῦ γινόταν ἡ ἄλλη ἐτήσια ἐμποροπανή-

1. Ὁ Ἄντ. Ταχιάος μᾶς παραπέμπει στὸν H. Gelzer (BZ, 2, 1893, σ. 60), ποῦ μᾶς λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς.

2. Fr. Rouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820-21, B, VIII, σ. 434-440.

3. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἀγαπίου τοῦ 1858, ποῦ ἀναφέρουμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὸ παρουσιάζει μὲ 24 οἰκογένειες, ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας τοῦ 1692 μὲ 29/4 βαφτιστικά καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981 μὲ 136 κατοίκους.

γυρη, το Κοτζά Παζάρ (Μεγάλο Παζάρι), ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω.

Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως, ὅπως καὶ ἡ παράδοση τὸ διαφύλαξε, εἶναι ὅτι τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους» γινόταν μετὰ τὶς 15 Μαΐου (Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο), γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, πολιούχου τῶν Γρεβενῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», ποῦ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, γινόταν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου καὶ τὸ «Κοτζά Παζάρ» (Μεγάλο Παζάρι), στὸ χωριὸ Βέντζι (σ. Κέντρον), χωριὸ καθαρὰ μουσουλμανικὸ τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ποῦ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ¹.

Τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840-1850, μεταφέρθηκε στὰ Γρεβενά. Τότε πῆρε τὸ ὄνομα «Ἀχιλλῆς» ἢ «Παζάρι τοῦ Ἀχιλλῆ», ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου τῶν Γρεβενῶν, καὶ ἀπὸ τότε χωρὶς διακοπὴ γίνεται στὸν «Μερα», ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, στὸ πεδινὸ μέρος ἀνατολικά ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπίτια τῶν Γρεβενῶν.

Ἄλλοτε, ἐπὶ τουρκοκρατίας, οἱ δημοτικὴ ἀρχὴ τῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν εἶχε κτίσει ἐκεῖ ἓνα τεράστιο τετράγωνο πλῆθινο συγκρότημα μαγαζιῶν, σκεπασμένων μὲ κεραμίδια, ποῦ κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἐμποροπανηγύρης τὰ νοίκιαζε στοὺς ἐμπόρους ἐκείνους, ποῦ τὸ ἐμπόρευσμά τους εἶχε ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες.

Τὸ «Κοτζά Παζάρ» ἢ τὸ «Παζάρι τῶν Βεντζίων», ποῦ εἶχε θεσπισθεῖ πιθανότατα γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ καθαρὰ τοὺς Τούρκους, στὰ 1928 μεταφέρθηκε καὶ αὐτὸ στὰ Γρεβενά. Γίνεται καὶ αὐτὸ στὸν ἴδιο χώρο, ὅπου καὶ ὁ «Ἀχιλλῆς», στὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου—τότε «ποῦ κατεβαίνουν οἱ Βλάχοι ἀπὸ τὰ βουνά»—καὶ πῆρε τὴν προσωνομία «Χινοπωρινὸ Παζάρι» ἢ «Χινοπωρινὸς Ἀχιλλῆς». Ἡ γενικὴ μορφή αὐτῶν τῶν «παζαριῶν» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ γινόταν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως μὲ μεγάλη γλαφυρότητα τὰ περιγράφει ὁ Φαίδων Κουκουλές².

Ὅποσδήποτε τὸ μικρὸ Μαυρονόρος στὶς δεκαπέντε αὐτὲς μέρες μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ πολύχρωμη, πολυάνθρωπη καὶ πολυθόρυβη πο-

1. Ἡ περιοχὴ Βεντζίων περιλάμβανε τότε 24 χωριά: Παλιόκαστρο, Βαίπες (Δαφνερὸ), Ἐξαρχος, Βάρσια (Βάρης), Κοπρίβα (Κνίδη), Σαδοβίτσα (Μικροκλειτσούρα), Λουτσισίνο (Λαγκαδιά), Γκουστόμ (Πόρος), Βούρμποβο (Ἰτέα), Ράτσι (Ἀγάπη), Πισκὸ (Πιστικόν), Παλαιοκόπριβα (Παλαιοκνίδη), Κολοκυθάκι, Πυλωρί, Τόριστα (Ποντινὴ), Σφίλτσι (Χρῶμιον), Παλαιοχώρι, Σαρακίνα, Γουρνάκι (Νεοχώρι), Κωλένιστα (Δίπορον), Τουρνίκι (Παναγιά), Βέντζι (Κέντρον), Ἀγαλαῖοι, Νισινίκος (Νησί).

2. Φαίδωνος Κουκουλῆ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, Ἀθήναι 1949, τ. Γ', σ. 270-283.

λιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντήρια, τσαρδάκια από κλαδιά και πάγκους.

Τὰ λίγα χάνια τοῦ χωριοῦ βογγοῦσαν ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο, τοὺς σπαχῆδες, τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς ἀγάδες, ἐνῶ οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι, ποὺ πάνοπλοι καὶ καταστόλιστοι μὲ τὰ ἀσημένια τσαπράζια τοὺς ἔρχονταν στὸ πανηγύρι, προτιμοῦσαν τὴ φιλοξενία τῶν κατοίκων, ποὺ ὅλοι τοὺς ἦσαν χριστιανοί.

Οἱ ζαπτιέδες καὶ οἱ τζανταρμάδες, ντυμένοι μὲ τὰ γιορτινὰ ἐπίσημα καφτάνια καὶ τὰ φρεσκοσιδερωμένα φέσια τους, τριγυρνοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τηρήσουν τὴν τάξη, καμαρώνοντας ἐπιδεικτικὰ τὰ σήματα τῆς ἐξουσίας τους σὰν «γύφτικα σκεπάρνια». Ὁ τσαούσης τους (λοχίας), ποὺ ἦταν καὶ διοικητὴς τους, εἶχε στήσει τὸν πάγκο του σ' ἓνα καλοκαμωμένο τσαρδάκι, ἀπὸ ὅπου, φορώντας τὸν μανδύα τοῦ σουλτανικοῦ μεγαλεῖου, παραστεκόταν καὶ ἐπιτηροῦσε γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης.

Δίπλα ἀπὸ τὸ σταρδάκι τοῦ τσαούση στέκονταν τέσσερα σημαντικὰ ὄργανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ παζαριοῦ.

Ἐκεῖ κοντά, σ' ἓναν πάγκο, βρισκόταν ὁ «φορατζής» ἢ καλύτερα νὰ ποῦμε ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ φόρου πωλουμένων ζώων—τὸ «βερκί» ὅπως τὸ ἔλεγαν—ποὺ σὲ κάθε πώληση εἰσέπραττε τὸ δικαίωμα φόρου τοῦ Κράτους καὶ παρέδιδε στὸν ἀγοραστὴ μιὰ ἀπόδειξη—ἓναν «τεσκερέ»—ποὺ ἦταν καὶ τὸ πιστοποιητικὸ νόμιμης κατοχῆς τοῦ ζώου. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἢ φορολογία ἀφοροῦσε τὰ μεγάλα ζῶα, ἀροτριῶντα ἢ μὴ, γιὰ τὴν αἰγοπρόβατα ὑπῆρχε ἄλλη διαδικασία.

Ὁ «κανταρτζής» εἶχε τὸ «ἀλφαδιασμένο» ἀπὸ τὸ Κράτος καντάρι του στὸν ὦμο του, γιὰ νὰ ἐλέγξει μὲ αὐτὸ τὸ σωστὸ ζύγισμα κάθε ἐμπορεύματος, ποὺ ὁ ὁποιοσδήποτε ἀγοραστὴς, πληρώνοντας τὰ «κανταριάτικα», θὰ διαπίστωνε τὸ σωστὸ ζύγι τῆς παλάντζας ἢ τῆς πλάστιγγας τοῦ πωλητῆ.

Ὁ «σταμπολής» ἢ «σταμπολτζής» ἔκαμνε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «σταμπόλι» του, ποὺ ἦταν ἓνα κυλινδρικό ξύλινο ἢ σιδερένιο δοχεῖο, στὸ μέγεθος περίπου ἑνὸς σημερινοῦ δοχείου πετρελαίου, ἐλεγμένο ἀπὸ τὸ Κράτος γιὰ τὴ χωρητικότητα μισοῦ κοιλοῦ. Τὸ κοιλὸ πάλι, ποὺ εἶχε δυὸ σταμπόλια, ἦταν ἢ μονάδα χωρητικότητος καὶ πωλήσεως γιὰ τὰ δημητριακὰ καὶ μερικὲς φορὲς καὶ γιὰ τὰ ὄσπρια. Τὸ ἓνα κοιλὸ, δηλαδὴ τὰ δυὸ σταμπόλια, ζύγιζαν 22-24 ὀκάδες σιτάρι, ἀνάλογα μὲ τὴ σκληρότητά του, 20-22 ὀκάδες βρίζα (σίκαλη) ἢ καλαμπόκι ἢ ὄσπρια καὶ γύρω στὶς 20 ὀκάδες κριθάρι ἢ βρώμη¹.

1. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ πωλοῦνται τὰ δημητριακὰ κ.ἄ. μὲ μέτρο τὸ κοιλὸ συνεχί-

Ὁ «σταμπολής» ἤλεγχε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τῆ χωρητικότητας τῶν προϊόντων ποῦ πωλοῦνταν, ἂν τὸ ζητοῦσε ὁ ἀγοραστής, γιατί αὐτὸς πλήρωνε καὶ τὸ σχετικὸ «σταμπολιάτικο». Γέμιζε ὡς τὰ χεῖλη τὸ σταμπόλι του, τὸ κουνούσε γιὰ νὰ κατακαθίσει καλὰ τὸ προϊόν καὶ μετὰ μὲ τὴν «κόφτρα», μιὰ εὐθύγραμμη ξύλινη πήχη, τὸ ἴσιωνε ἀπὸ χεῖλος σὲ χεῖλος.

Τέλος ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐνοικιαστής τοῦ «φόρου ἐκθέσεως»—τοῦ «κομμερκίου» τῶν Βυζαντινῶν—ποῦ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔσοδα τοῦ Κράτους ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐμποροπανηγύρεις.

2. Ἡ προετοιμασία τοῦ παζαριοῦ ἄρχιζε ἀπὸ πολλὰς μέρες πρὶν.

Τὰ περίφημα Σιατιστινά, Περιβολιώτικα καὶ γενικὰ Βλάχικα καρβάνια, κουβαλοῦσαν τοὺς πανηγυριῶτες καὶ τὴνπραμάτεια ἀπὸ ἄκρι κόσμου.

Οἱ Σιατιστινοὶ κουντουράδες καὶ παπουτσῆδες ἔφερναν τὰ παπούτσια καὶ τὰ κορδέλια, τὶς παντοῦφλες, τὰ πασοῦμια καὶ τὰ τερλίκια, ποῦ μαστόρευαν στ' ἀργαστήρια τοὺς περίφημοι τεχνίτες, ποῦ ἔμαθαν τὴν τέχνη στὴ Βιέννη καὶ στὴ Βουδαπέστη, ἐνῶ τὰ γιαννιώτικα κόκκινα τσαρούχια ἢ τὰ μαῦρα καρφωτά, μὲ τὶς τρίχινες ἢ τὶς μάλλινες ἢ τὶς μπρισιμένιες φοῦντες καὶ τὰ σελάχια μὲ τὶς πολλὰς δίπλες, τὰ ἔφερναν οἱ Γιαννιώτες ἀπὸ τὴν Ἥπειρο.

Κοζανίτες ταμβακάδες, χαλκιάδες καὶ κουδουνάδες, κουβαλοῦσαν τὰ πετσιὰ τους, ποῦ τὰ ἀργάσθηκαν στὰ ταμπάκικὰ τους, σὲ φασκιῆς βοδινῆς ἢ γουρουνίσιας, γιὰ τὰ τσαρούχια ἢ τὰ γουρνοτσάρουχα τῶν χωρικῶν, τὰ χαλκώματα, τὰ κυπριά, τοὺς κύπρους καὶ τὰ κουδούνια, τὰ τσοκάνια καὶ τὶς μπίκες, τὶς γάστρες, τὰ γκιούμια, τὰ μπρίκια, τὰ χαβάνια, τοὺς τετζερέδες, τὰ τηγάνια, τὶς κουτάλες, τοὺς ταβάδες, τὰ ταψιά, τὰ σινιά, τὰ λεγγέρια, τὰ κακάβια καὶ τὰ μπακράτσια, τὰ μπρούντζινα θυμιατά, τὰ μαγκάλια τὰ μπρούντζινα καὶ τὰ σιδερένια.

Πανικά, χασέδες καὶ κάθε εἶδους μαλιφατούρα, ἀλατζάδες γιὰ τ' ἀντεριά καὶ καφτάνια, ἄσπρα γιὰ φουστάνελες καὶ πουκαμίσεις, ντράδες γιὰ παλὰ ἀπὸ τὴ Φραγκιά, μεταξωτὰ μαντήλια καὶ σεμπέρια ἀπὸ τὴν Μπρούσα γιὰ τὶς ἀρχόντισσες καὶ μαῦρα μπαμπακερὰ γιὰ τὶς φτωχῆς, φέλπες καὶ στόφες καὶ βελούδα, μπρισίμια καὶ γαϊτάνια γιὰ τὰ σιγκούνια καὶ τὶς σάρικες, σιρίτια, κουμπιά καὶ ζάβες, βελόνια καὶ σακοράφες, λογιῶν λογιῶν, ἔφερναν οἱπραματευτάδες Μοσχοπολίτες, Γιαννιώτες καὶ Ζαγορίσιοι. Ἐφερναν ἀκόμα φέσια, λογιῶν λογιῶν κόκκινα καὶ ἄσπρα, γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, Τούρκους καὶ Γραικοὺς, Βλάχους καὶ Ἀρβανίτες,

σθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὅταν ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ σιγὰ σιγὰ στὴν ὁκιά, γιὰ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως στὸν Μεσοπόλεμο.

σαρίκια για τους μπέηδες, τουρμπάνια άσπρα για τους χοτζάδες, ιμάμηδες και μουεζίνηδες, σαλβάρια και γιασμάκια και φερετζέδες για τις χανούμισσες και ζουνάρια άσπρα και κόκκινα ριγωτά.

Οί Γκέγκηδες από την Ντίμπρα και από το Καλκαντελέν, με τα καφετιά πουλτούρια και σαλβάρια τους, κατάφορτα από κεντήματα με σιρίτια, το φαρόν άσπρο ζουνάρι και το άσπρο μικρό φέσι, έδιναν και έπαιρναν με τους χαλβάδες τους, τον ταχινένιο, τον σουσαμένιο, τον μαύρο μελάτο και τον άσπρο καρυδάτο, τα σερμπέτια τους και τους μπακλαβάδες τους, το σάμαλι, τα καταΐφια τους, τα μπιμπλιά και τα ζαχαρομπίμπελα και τα ζαχαράτα, τα κοκοτσέλια στο ξυλάκι και τα μήλα τα καραμελωμένα. Άλλοι από αυτούς τριγυρούσαν μέσα στους παζαριώτες με «μαστίχα» πάνω σ' ένα μεγάλο ξύλο, σαν φουρνόξυλο, που με ένα μετελίκι ίκανοποιούσαν όλα τα μικρά.

Στή σειρά, παρακάτω, οί Μηλιώτες βαϊνάδες άράδιαζαν την πραγματεία τους, τους κιάους, τους τάλαρους και τις βιδούρες, τις καρδάρες, τις σκάφες και τις κοπάνες, τους κόπανους, τα βαρέλια και τα βαρελάκια για κρασί και για νερό, τις βουτσέλες και τα βουτσελάκια, τις τσότρες και τις κόφες για το κρασί, τα κλειδοκίνακα, τα γουδιά για σκορδοστούμι και για σκορδαλιά, τα ξυλοκουτάλα, τις άγκλίτσες, τις ρόκες για γνεσιμο, τα άδράχτια και τα σκαλιστά πυξαρένια σφοντύλια, τις άνέμες, τα τυλιγάδια, τα σικρίκια, τα άντια, τους άργαλειούς, τις σαΐτες, τα ξυλόχτενα, τις πατήστρες, τα καρούλια και τους σοφράδες.

Οί Μπραζιώτες (από τη Μπρυάζα, τώρα Δίστρατο) έφερναν κατράμι για μαντζούνια και για τα νύχια των μουλαριών, δαδί για προσάναμμα και για φέξη, στειλιάρια για τσεκούρια, για δικέλια και για τσάπες και πιό μεγάλα για κοσιές, διχούλια και τριχούλια για το χορτάρι και τα δεμάτια, ξυλόφτυαρα για το λίχνισμα, μαγκούρες και βέργες για τις άγκλίτσες και για τις φ'κέντρες.

Οί σιδεράδες, οί «γύφτοι», από τα Γρεβενά και από το Βοδεντσικό (Πολυνέρι), είχαν ύνιά για τα ξυλάλετρα, λελεκια και δρεπάνια και κοσιές για τα τριφύλλια και τα κοφτολίβαδα, τσουγκράνες και σκεπάρνια. σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια και ροκόπουλα, φτυάρια, λισγάρια και τσάπες και δικέλια για σκάψιμο, μασιές και φτυαράκια για το τζάκι, πυροστιές και φεγγίτες και λογιών λογιών σιδερόβέργες για τα παράθυρα και μεγάλες κλειδαριές για τις πόρτες και τα κουφώματα, σιδερομάνταλα και ριζέδες, πέταλα και καρφιά και άλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια για τις ρόδες των βοΐδοαμαξών, τσέρκια για τα βαρέλια και «κουτσούς» για τα ύδροπρίονα. Εΐχαν άκόμα δόκανα και παγίδες για τα ζουλάπια, λύκους, άλεπούδες, τσακάλια κ.ά.

Οί Βλάχες έφερναν τις βελέντζες τις χρωματιστές, τις φλοκάτες και

τις ντόγκες καὶ τὰ κρουστά κιλίμα, τὰ σαΐσματα ἀπὸ τραγόμαλλο, τις τέντες τις ὕφαντές, τις πολύχρωμες μὲ ὕφαντὰ σχέδια. μπάντες καὶ μπαντανιές γιὰ τὸν τοῖχο καὶ προσκέφαλα γιὰ τὸ κρεβάτι καὶ τὸ μεντέρι, τὰ δίμιτο δίκλωνα καὶ τρίκλωνα, ἄσπρα, μαῦρα καὶ λουλακίσια, τὰ σαμαρσκοῦτια, τὰ κατασάρκα, τις φανέλες, τις λιάρες κάπες ἀπὸ τραγόμαλλο, τὰ μαῦρα ταλαγάνια, τὰ χολέβια καὶ τὰ τραγομαλλίσια σακιά, τις φλοκωτές σάρικες, ἄσπρες καὶ μαῦρες, καὶ τὰ σιγκούνια, τὰ μάλλινα τσουράπια, ἀνδρικὰ ἄσπρα καὶ μαῦρα καὶ γυναικεῖα πολύχρωμα μὲ τις παρδαλές τις πούλιες στὸν ἀστράγαλο.

Οἱ Γρικαλινοὶ ἔμποροι κουβλοῦσαν μαλλιά καὶ ἄρνοπόκια, κολόκουρα καὶ τραγόμαλλα, λανάρια, μιτάρια καὶ χτένια τοῦ ἄργαλειοῦ.

Οἱ Συρρακιώτες, οἱ Κλεισουριώτες καὶ οἱ Νεβεσκιώτες χρυσοκοί, σὲ ἄλλη μεριά, ἀράδιαζαν τὰ χρυσαφικά τους καὶ τὰ ἀσημικά τους, καδένες καὶ μαργαριτάρια, γκιορντάνια ἀπὸ φλουριά βενέτικα ἢ τούρκικα, γιὰ τὸ φέσι καὶ τὸ στῆθος τῶν γυναικῶν ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια γιὰ τὸ λαιμὸ τῆς νύφης, σκουλαρίκια μαλαματένια ἢ ἀσημένια ἢ φλωροκαπνισμένα, δαχτυλίδια μὲ διαμάντια καὶ μπριγιάντια καὶ μὲ τοπάζια καὶ ρουμπίνια καὶ ζαφίρια. Μπιλιτζίκια μαλαματένια καὶ ἀσημένια, λογιῶν λογιῶν, μὲ πλάκες κι ἄλλα μὲ πέτρες κι ἄλλα ἀπὸ ἀσημένιες ἄλυσίδες, ἀσημένια κουμπιὰ γιὰ τὰ τσικέτα τῶν γυναικῶν, πεντάδιπλες ἀσημένιες ἄλυσίδες γιὰ τις ἀρχόντισσες, ποὺ τις ἔδεναν μπροστά, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ζῶνες συρματένιες, ἀσημένιες ἢ φλωροκαπνισμένες, μὲ μεγάλους τοκάδες μπροστά. Εἶχαν ἀκόμα τοῦ κόσμου τ' ἀσημικά γιὰ τοὺς ἀρχόντους καὶ τοὺς καπεταναίους, ἀσημένια τσαπράζια, σταυρωτά, μὲ πλάκα τὸν Ἅι-Γιώργη καβαλάρη στὸ στῆθος, παλάσκες ἀσημένιες γιὰ τὰ βόλια καὶ γιὰ τὸ μπαρούτι, ἄλυσίδες μὲ σουγιάδες ἀσημένιους, καλαμάρια ἀσημένια μὲ τὴν πένα μέσα, ποὺ ἔμπαιναν στὸ σελάχι, καὶ χίλια δυὸ ἄλλα στολίδια γιὰ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια. Εἶχαν ἀκόμα καὶ εἰκονίσματα ἀσημένια, χέρια καὶ πόδια ἀσημένια καὶ πολλὰ ἄλλα γιὰ τάματα...

Οἱ Σαμαρινιώτες μαχαιράδες καὶ τουφεκτοσῆδες πρὸ πέρα εἶχαν ἀπλωμένα στὶς τάβλες τους λογιῶν λογιῶν σουγιάδες τῆς τσέπης μαυρομάνικους ἀπὸ κέρατο τράγου ἢ κριαριοῦ, μαχαίρια γιὰ τις νοικοκυρές καὶ γιὰ τοὺς χασάπηδες καὶ κάθε εἶδους μαχαίρια καὶ χαντζάρια, μεγάλα καὶ μικρά, γιαταγάνια μὲ ἀσημοκεντημένη λαβή, πάλες καὶ πιστόλες, μὲ φηκάρια φλαμουριᾶς καὶ δεσίματα συρματένια. Εἶχαν ἀκόμα οἱ τουφεκτοσῆδες καὶ ντουφέκια καὶ τρομπόνια τῆς ἐποχῆς. ὄλα γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἄρματολούς.

Πρὸ ἐκεῖ, οἱ τεχνίτες σαμαράδες ἀπὸ τὸ Βελεστίνο ἀράδιαζαν τὰ σαμάρια γιὰ ἄλογο, μουλάρια καὶ γαϊδούρια, μὲ σταυροὺς καὶ κίτρινα καρφιά γιὰ στολίδι, σέλες ἀπὸ βιδέλο ἢ χοιρινὸ δέρμα γιὰ τοὺς μερακλήδες

καβαλάρηδες, καπίστρια και γκέμια με μπρισιμένιες φοῦντες και χάντρες παρδαλές για τούς μπέηδες, τούς σπαχήδες και τούς άρματολούς, χαλινούς και ζιγκιά μπρούντζινα και σιδερένια, τριχιές για φόρτωμα, κιοστέκια για τὸ ραβάνι τῶν άλλῶν και δόκανα για τὸ περδίκλωμα τῶν ζωντανῶν, για νὰ μὴν ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸν αὐλαγὰ τοῦ σπιτιοῦ.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι και οἱ τσιγγάνες, ποὺ πουλοῦσαν καλάθια και καλαθάκια, ἀπὸ καλάμια και λυγαριές ἢ και ἰτιές, πανέρια και κανίστρες για τὴν πλύση τῆς νοικοκυρᾶς, κοφίνια, κόφες και κουσιόρες για τὸν τρύγο, σίτες συρματένιες για τὸ ἀλεύρι τοῦ ψωμοῦ και μεταξωτὲς κρησάρες για τὶς λειτουργιές, κόσκινα και δρυμόνια για τὸ λίχνισμα.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι σὲ κάποια ἄκρη ἐκεῖ στηνόταν και ὁ σιδερωτής, ποὺ σιδέρωνε τὰ στραπατσαρισμένα φέσια τῶν ἀγάδων, γιατί τὰ φέσια τους οἱ χριστιανοί, ὄχι μονάχα δὲν τὰ σιδέρωναν, ἀλλὰ και τὰ τσάκιζαν στραβὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ μεριά, ὅπου κρεμόταν και ἡ φοῦντα, ἔτσι για μεράκι.

Στὴ συνέχεια πιὸ πέρα οἱ χωριάτες ἄνοιγαν τὰ σακιά τους με τὰ γεννήματά τους, ποὺ εἶχαν για πούλημα, σιτάρι, καλαμπόκι, σμιγὸ, σίκαλη-βρώμη, κριθάρι και κάθε εἶδους ὄσπρια, ἐνῶ πολλές γυναῖκες ἔφερναν κανένα τουλούμι τυρὶ ἢ βούτυρο ἢ μπάτζιο, ἐνῶ άλλες κουβαλοῦσαν τὰ κοτόπουλά τους και τὰ αὐγά τους.

Πιὸ πέρα, λίγο πιὸ μακριά, στὸν Μερά, ἀπλωνόταν τὸ «Ἄτ Παζάρ», τὸ «Ἀλογοπάζαρο», ποὺ δὲν ἦταν μόνο ἀλογοπάζαρο. ἀλλὰ παζάρι για κάθε εἶδους ζῶο.

Ἐκεῖ μπορούσε ὁ καθένας νὰ ἰδεῖ και νὰ διαλέξει μουλάρια ἀπὸ τὴ Λιαπουριά με στρογγυλά καπούλια, δῦρικά και τριάρικα, σαμαρωμένα και ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα ἀπὸ τὴ Βέροια, ἀγελάδια, δαμάλια και μοσχάρια ἀπὸ τὴ Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνὴ), ἄλογα βαρβάτα και ἀβάσταχτα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία και γαϊδούρια Κυπραίικα, βαρβάτα για νταμάρια και πολλὰ πρόβατα, ἄρνια, γίδια και κατσίκια για «ἔχω» και για κρέας. Εἶχαν ἐκεῖ ἀκόμα γουρούνια. σκρόφες και γκουτσούνια για πάχυνση και σφάξιμο τὰ Χριστούγεννα.

Μέσα στὸ «Ἄτ Παζάρ» τριγυρνοῦσαν οἱ τσαμπάσηδες με σπιρούνια στὰ κορδέλια τους, ποὺ και τότε, ὅπως και σήμερα, οἱ περισσότεροι ἦσαν γύφτοι (ἀτσίγγανοι).

3. Σὲ ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ παζαριοῦ ἦσαν στημένα ἕνα σωρὸ τσαρδάκια ἀπὸ κλαδιὰ για σκιά, με ψησταριές και πάγκους και τραπέζια ἀπὸ σανίδια «ἄκρες» για νὰ κάθετα και νὰ σερβίρεται ὁ κόσμος.

Ὁ καθένας, ποὺ τελειῶνε τὴ δουλειὰ του, ξεπουλοῦσε και ψόνιζε, πήγαινε ἐκεῖ για νὰ πάρει μεζὲ κοκορέτσι ἢ νεφραμιά ἢ κανένα πλευρὸ

καὶ νὰ πιεῖ Σιατιστινὸ ἢ Ζαλοβίτικο ἢ Σηλιώτικο κρασί, κόκκινο ἢ μαύρο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λαλοῦσαν τὰ ὄργανα. Κι ὅταν πολλοὶ ζῶηροὶ ἔρχονταν στὸ κέφι, ἄρχιζε ὁ χορὸς, ποὺ συνεχιζόταν ὅλη τὴ νύχτα.

Οἱ ἀγάδες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε ἡ θρησκεία τοὺς νὰ πίνουν οἴνοπνεύματα, προτιμοῦσαν νὰ παίρνουν τὸν «καῖβέ» τοὺς «τσὸκ σεκερλή» καὶ «τσὸκ καῖμακλή» καθισμένοι κατάχαμα σταυροπόδι στὶς κλαδαριές, ποὺ καφετζήδες Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ μεγάλη μαστοριά ἔψηναν.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ τὰ δροσιστικά, κρύο νερὸ καὶ αὐτοσχέδιο πολύχρωμο «μπούζι» ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Χαρακτηριστικὸ ἦταν τὸ φυσικὸ χιόνι, ποὺ σὲ τραγομαλλίσια σακιά κουβαλοῦσαν ὅλη νύχτα οἱ Σηλιῶτες καὶ οἱ Τιστιῶτες ἀπὸ τὰ χωριά τοὺς, βγάζοντάς το ἀπὸ τὶς τρύπες τῶν βράχων τοῦ Ὁρλιακα καὶ τὸ πουλοῦσαν ἕνα μετελίκι τὴν τσιάφκα.

Τὴ δεύτερη ἐβδομάδα, ποὺ σχολοῦσε τὸ «Ἄτ Παζάρ», ὁ κόσμος ὅλος γλεντοῦσε, ὅσο μποροῦσε. Καὶ τὶς χρονιές ποὺ εἶχαν ἡσυχία, γιατί τὶς περισσότερες φορές εἶχαν «ἀνταρσίες», καὶ ἡ γῆς ἔφερνε καλὴ σοδειά, οἱ πραγματευτάδες ἔκαμναν χρυσὲς δουλειές καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἔφευγε εὐχαριστημένος.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ἀγιάνης*, ό: Τοπικός εκπρόσωπος του σουλτάνου και έλεγκτής στα τοπικά κρατικά όργανα. Άπό ό,τι ξέρουμε, στη Δυτική Μακεδονία υπήρχαν άγιάνηδες στα Γρεβενά, στο Λιψίστι (Νεάπολις), στην Καστοριά, στα Σέρβια, στη Μπίγλιστα και στο Καϊλάρ (Πτολεμαΐδα).
- ἄκρες* (σανίδια), οί: «Σανίδια ἄκρες» έλεγαν τα σανίδια που ἔβγαιναν από τó όρθογώνισμα του κορμού του δένδρου. Άπό τή μιá της πλευρά ή «ἄκρη» ήταν επίπεδη και από τήν ἄλλη κυρτή, όπως ό φυσικός κορμός του δένδρου. Οί καλύβες τών πριονάδων μέσα στα δάση και πολλά σπίτια σε όρεινά χωριά τα σκεπάζουν με «ἄκρες» καρφωμένες έναλλάξ, έτσι που τó κυρτό μέρος να είναι πάντοτε από πάνω για να κυλούν τα νερά τής βροχής.
- ἀνέμη*, ή: Τó σπιτικό εκείνο σύνεργο που χρησιμοποιούν οί γυναίκες βάζοντας πάνω του τήν κούκλα του νήματος που θέλουν να κουβαριάσουν.
- ἀντεροσία*, ή: Με αὐτή τή λέξη χαρακτηρίζαν κάθε εμπόλεμη κατάσταση που όφειλόταν είτε σε πόλεμο τής τουρκικής αυτοκρατορίας, είτε σε ἐπανάσταση, είτε και σε ἐπιδρομή Άρβανιτάδων.
- ἀντιρί*, τό: Άνδρικό ἔξωτερικό ρούχο (σάν τόν χιτόνα τών ἀρχαίων), μέχρι σχεδόν τόν αστράγαλο. Έκλεινε μπροστά με πλατιά ἀναδίπλωση. Είχε κουμπιά ως τή μέση, όπου ζωνόταν τó ζουνάρι, που ἀνάλογα με τήν πολυτέλειά του ἔδειχνε και τόν βαθμό τής κοινωνικής θέσης, ἄρχοντιᾶς και πλούτου. Ήταν ρούχο κυρίως ἀστῶν χριστιανῶν και μουσουλμάνων.
- ἀντί*, τό: Έργαλειό του ἄργαλειού. Ένα κυλινδρικό ξύλο, με μήκος 1,10-1,20 μ. και διάμετρο 12-15 εκ. Πάνω στο «ἀντί» τυλιγόταν τó στημόνι για να μπει στόν ἄργαλειό για ύφανση. Ένα δεύτερο «ἀντί» τύλιγε τó ύφασμα μετά τήν ύφανση. Και τρίτο «ἀντί» βοηθοῦσε στόν ἄργαλειό τó όμαλό ξετύλιγμα του νήματος του στημονιοῦ. Τό ίδιο γίνεται και στους σημερινούς ἄργαλειούς.
- ἀροπόζια*, τά: Τό μαλλί από τó πρώτο κούρεμα τών ἀρνιῶν. Είναι πολύ μαλακό και ἀφράτο, ἄλλα και πολύ κοντό. Τό χρησιμοποιούσαν και τó χρησιμοποιούν σε δευτέρας ποιότητας ύφασματα (σαμαρσκούτια κ.ἄ.) ή σε πρόσμιξη με ἄλλα μαλλιά.
- αὐλάγας*, ό: Τό συνεχόμενο συνήθως με τήν αὐλή του σπιτιοῦ μικρό κομμάτι χωραφιοῦ, που καλά κοπρισμένο σπερνόταν για γρασίδι (κρι-

θάρι), για να βοσκήσουν τα γεννημένα πρόβατα τις πρώτες μέρες μετά τη γέννα.

Βαλαάδες, οί: Έξισλαμισμένοι γηγενείς Έλληνες χριστιανοί, που ο έξι-σλαμισμός τους έγινε κατά τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας. Μέχρι που έφυγαν με την ανταλλαγή στα 1924 μιλούσαν μονάχα ελληνικά, γιατί δεν έμαθαν ποτέ τουρκικά.

βαριά, ή: Μεγάλο και βαρύ σφυρί, που το χειριζόταν ο βοηθός του μάστορα σιδερά. Τη σήκωνε με τα δυό του χέρια και χτυπούσε το πυρακτωμένο αντικείμενο στο άμوني έναλλάξ με το μάστορά του, που με το άριστερό του χέρι χειριζόταν τη μασιά με το κατασκευάσμα και με το άλλο, το δεξί, το κανονικό σφυρί του.

βιδούρα, ή: Πλατὸ ξύλινο δοχείο από δοῦγες, άνοιχτό και χαμηλό, μικρότερο από την καρδάρα. Χρησίμευε στο άρμεγμα τῶν ζωντανῶν.

βουτσέλι, τὸ ἢ *βουτσέλα*, ή: Μικρὸ σχετικῶς ξύλινο δοχείο, στρογγυλό, από δοῦγες, για τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ. Εἶχε διάφορα σχήματα και ἔφερε πολλὰ κεντήματα πάνω στις δοῦγες με μπρούντζινα καρφιά.

γάστρα, ή: Ήμισφαιρικό, με διάμετρο 70-80 εκ., τσίγκινο σκεῦος, που τὸ χρησιμοποιοῦν άκόμα και σήμερα, για να ψένουν στη φωτιά τοῦ «μογειρειοῦ» πίτες και άρνια και κατσίκια. Στην κορυφή εἶχε ένα χερούλι και πάνω του έβαζαν ένα τσέρκι βαρελιοῦ για να συγκρατεῖ τὴ χόβολη στο ψήσιμο.

γκιορντίφι, τὸ: Σειρὰ από φλουριά ἢ από αὐστριακά ντουμπλόνια περασμένα σε χρυσή άλυσίδα (καδένα). Τὸ περνοῦσαν στον λαιμό ἢ τὸ κάρφωναν πάνω από τὸ μέτωπο στο φέσι ἢ στο φακιόλι τῆς γυναίκας ἢ τοῦ κοριτσιοῦ ἢ τῆς νύφης.

γκιούφι, τὸ: Συνήθως μεγάλο φορητὸ χάλκινο κασσιτερωμένο δοχείο, φαρδὸ κάτω και στενὸ στον λαιμό, ὅπου και τὸ χερούλι. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν και τὸ χρησιμοποιοῦν και σήμερα στα χωριά για τὴ μεταφορὰ νεροῦ.

γρόσι, τὸ: Τὸ ένα ἑκατοστὸ τῆς χρυσῆς τουρκικῆς λίρας. Ἐνα γρόσι εἶχε σαράντα παράδες. Τὸ μικρότερο μεταλλικὸ κέρμα ἦταν τὸ μετελίκι, ποὺ εἶχε δέκα παράδες.

δικέλι, τὸ ἢ *δικέλα*, ή: Σκαπτικὸ εργαλεῖο τοῦ χεριοῦ. Μακρὸ στειλιάρι και δυὸ σιδερένια σκέλη μπροστὰ για τὸ σκάψιμο. Με αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ άμπέλια.

δίμιτο, τὸ: Μάλλινο χωρικὸ ὕφασμα τοῦ άργαλειοῦ, ὕφασμένο πυκνά με τέσσερα μιτάρια. Ἦταν τὸ βασικὸ ὕφασμα για τὰ ροῦχα τῶν χωρικῶν, πολὺ στερεό, σε άσπρο ἢ μαῦρο ἢ λουλακίσιο χρῶμα.

διχούλι, τὸ ἢ *διχούλα*, ἢ: Ξύλινο μακρὸ γεωργικὸ ἐργαλεῖο, ποῖ κατέληγε σὲ δυὸ σκέλη (τσατάλια) ξύλινα ἢ σιδερένια, σὰν μεγάλο πηρούνι. Μὲ αὐτὸ γυρίζουν καὶ ἀνακατώνουν τὸ κομμένο τριφύλλι ἢ χορτάρι γιὰ νὰ ξεραθεῖ στὸν ἥλιο. Καὶ μὲ αὐτὸ πάλι φορτώνουν στὰ κάρτα τὸ χορτάρι ἢ τὸ τριφύλλι καὶ τὰ δεμάτια τοῦ θερισμένου σταριοῦ.

δόκανο, τό: Ἐκτὸς ἀπὸ τίς σιδεροπαγίδες γιὰ τὰ ἄγρια θηρία, ἢ λέξη σημαίνει καὶ ἓνα εἶδος ποδοπέδης, ποὺ δένουν τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια τῶν μεγάλων ζώων, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν νὰ τρέξουν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ὁ νοικοκύρης τὰ βάζει νὰ βοσκήσουν.

δορμόνι, τό: Μεγάλο κόσκινο γιὰ κοσκίνισμα τῶν δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων. Οἱ τρύπες του ἔχουν μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ προϊόν ποὺ πρόκειται νὰ κοσκινισθεῖ.

ζαπτιές, ὄ: Τοῦρκος χωροφύλακας. Λεγόταν καὶ τζανταρμάς.

ζιγκιά, τά: οἱ ἀναβολεῖς.

κακάβι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο σπιτικὸ σκεῦος στὸ μέγεθος καὶ στὸ σχῆμα περίπου τοῦ τέντζερη. Χερούλι κινητὸ διαμετρικὸ. Σὲ μεγέθη διάφορα, ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση.

καραβάνι, τό: Ὁργανωμένη ὁμάδα ἀπὸ πολλὰ ζῶα φόρτου, βασικὰ μούλαρια, γιὰ τίς μαζικὲς μεταφορὲς ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων.

καρδάρα, ἢ: Ξύλινο ἀπὸ δοῦγες δοχεῖο, πλατὺ καὶ χαμηλό, παρόμοιο μὲ τὴ βιδούρα, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο. Εἶναι σκεῦος τυροκομείου.

καρούλια, τά: Ξύλινες ἢ καὶ σιδερένιες μικρὲς τροχαλίες τοῦ ἄργαλειοῦ, συνήθως μὲ δυὸ τροχοὺς, ὅπου περνοῦν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ μιτάρια.

κατασάρκο, τό: Ἔτσι ἔλεγαν κάποτε τὴ σημερινὴ ξενικὴ φανέλα. Τὸ ἴδιο ὄνομα εἶχε καὶ τὸ ὕφασμα, τοῦ ἄργαλειοῦ κ' αὐτὸ, ποὺ ἔραβαν τὰ κατασάρκα. Ἦταν ὕφασμα μονόκλωνο, μὲ στημόνι βαμβακερὸ καὶ ὑφάδι ἀπὸ πολὺ ψιλογνεσμένο καὶ ἀπαλὸ (ροῦντο) μαλλί, γιὰ ν' ἀπορροφᾷ τὸν ἰδρώτα.

καρτάνι, τό: Παρόμοιο ροῦχο σὰν τὸ ἀντερὶ, ἀλλὰ πολὺ κοντύτερο καὶ πολυτελέστερο, ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸν πλοῦτο ἐκείνου ποὺ τὸ φοροῦσε ἢ τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ ποὺ εἶχε.

κιουστέκια, τά: Τὰ μαστορεμένα ἐκεῖνα σχοινιά, ποὺ ἔδεναν τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου, τὸ δεξιὸ ἐμπρὸς μὲ τὸ δεξιὸ πίσω καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερά. γιὰ νὰ μάθει τὸ ἄλογο «ραβάνι» (πλαγιοτροχασμὸ), ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὰ περήφανα ἄτια καὶ τοὺς λεβέντες καβαλάρηδες.

κλαδαριές, οἱ: Φουντωτὲς κλάρες, κυρίως ἀπὸ θαμνώδεις δρυς, γιὰ νὰ σκεπάζουν τὰ τσαρδάκια καὶ νὰ στρώνουν κάτω γιὰ νὰ καθίσουν οἱ ἀγά-

- δες καὶ νὰ πάρουν τὸν «καϊβέ» τους ἢ τὰ «σερμπέτια» τους.
- κλειδοπίνακο*, τὸ ἢ *ξυλοπίνακο*, τό: Ἡ λέξη τὸ ὁμολογεῖ. Ξύλινο πιάτο σχεδὸν σὲ ἡμισφαίριο σχῆμα, μὲ καπάκι ἄλλο ἡμισφαίριο, ποῦ ἐσφιγγε σφιχτὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, σχηματίζοντας σχεδὸν μιὰ σφαῖρα. Τὸ μαστῶρευαν κυρίως ἀπὸ πλατάνι, κόβοντας τὰ σφαιρικὰ ἐξογκώματα τοῦ κορμοῦ του. Μέσα σ' αὐτὸ φύλαγαν τὸ προσφάγι τους οἱ ταξι-διῶτες, οἱ κυρατζῆδες καὶ οἱ τσοπαναραῖοι.
- κοπάνα*, ἢ: Ἐνα εἶδος σκάφης ἀπὸ σανίδια ἢ ἀπὸ σκαμμένο κορμὸ δένδρου. χωρὶς καρφώματα κ.λ. Οἱ νοικοκυρὲς τῆ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὴν πλύση, τὴν μπουγάδα.
- κόπανος*, ὁ: Ξύλινο ἐργαλεῖο, πενήντα μὲ ἐξήντα πόντους μᾶκρος, βαρὺ, πλατισμένο ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη καὶ μὲ λαβὴ στὴν ἄλλη. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ ροῦχα πλένοντάς τα στὴ βρύση ἢ στὸ ποτάμι. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ κορίτσια καὶ τὸ πανί, ποῦ ἐπὶ ἡμέρες προσπαθοῦσαν νὰ τὸ λευκάνουν ὅσο μποροῦσαν περισσότερο, γιὰ τὶς φουστάνελες τῶν δικῶν τους ἢ καὶ γιὰ τὰ προικιά τους.
- κορδέλια*, τά: Τὰ παπούτσια. Κυρίως τὰ ψηλά, τὰ στιβάλια.
- κοσιά*, ἢ: Μεγάλο δρεπάνι, ποῦ προσαρμόζεται σὲ μεγάλο στειλιάρι. Τὸ χειρίζονταν μὲ τὰ δυὸ χέρια καὶ ἔκοβαν τὸ τριφύλλι καὶ τὸ χόρτο. Μὲ αὐτὸ τὸ δρεπάνι παρασταίνουν τὸν Χάρο.
- κουντουράς*, ὁ: Ἰδιωματικὴ προσωνυμία τοῦ παπουτσή.
- κουσιώρα*, ἢ: Μεγάλο κοφίνι ἀπὸ καλάμια καὶ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ ἰτιὲς (κλαίουσες), γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλῶν ἢ καὶ ἄλλων πραγμάτων.
- κουτσός*, ὁ: Σπαστὸς σὲ δυὸ γωνίες σιδερένιος ἄξονας, μὲ διάμετρο τρία ἑκτοστὰ περίπου. Τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸν χρησιμοποιοῦν στὰ ἰδροπρίονα, ποῦ ἔκαμναν μόνοι τους οἱ πριονάδες, γιὰ νὰ μετατρεψουν τὴν περιστροφικὴ κίνηση τῆς φτερωτῆς σὲ εὐθύγραμμη.
- κόφα*, ἢ: Αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ ἔχουν δυὸ διαφορετικὰ ἀντικείμενα. Πρῶτα πρῶτα ἔλεγαν «κόφα» καὶ τὴν «τσότρα», ἐκεῖνο τὸ ξύλινο δοχεῖο ποῦ πίνανε κρασί στοὺς γάμους καὶ τὰ πανηγύρια. Οἱ «μπρατίμοι» τὸ πρόσφεραν στοὺς συμπεθέρους, ὅταν ἤθελαν νὰ ἀναγγεῖλουν ὅτι εἶναι κοντὰ ἢ πομπὴ τοῦ γαμπροῦ, ποῦ ἔρχεται νὰ πάρει τὴ νύφη. Κόφα ἔλεγαν ἐπίσης τὸ μεγάλο κοφίνι γιὰ τὰ σταφύλια.
- κουρατζής*, ὁ: Ὁ ἀγωγιάτης, ὁ ἰδιοκτῆτης κτηνῶν φόρτου, ποῦ τὰ ἐργαζόταν μόνος του καὶ μετεῖχε στὰ караβάνια. Τὸν ἔλεγαν καὶ «καρβανάρο».
- κολόζουρα*, τά: Πρὶν ἀπὸ τὸν κοῦρο, μόλις φθάνει ἢ ἀνοιξη, ἐλαφρώνουν τὰ πρόβατα ἀπὸ τὶς τοῦφες τῶν μαλλιῶν τους, ποῦ κρέμονται στὴν

κοιλιά και στά καπούλια. Είναι μαλλιά δεύτερης ποιότητας, για δεύτερης ποιότητας υφάσματα.

λεγγέρι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο πιάτο σε διάφορα μεγέθη. Δεν ήταν απαραίτητο να είναι υονάχα για ένα άτομο.

λελέκι, τό ή *λέλεκας*, ό: Έδω δεν πρόκειται για τον πελαργό. Έδω πρόκειται για ένα είδος δρεπανιού, με πολύ μακρύ λαιμό και χερούλι. Τό προτιμούσαν οί θεριστάδες τής Θεσσαλίας.

λίλαρα, ή: Είναι τό ιδιόρρυθμο γκρίζο χρώμα που έχουν μερικά γίδια—όλα τής Πίνδου. Άπό αυτό τό τραγόμαλλο γίνονταν και γίνονται οί καλύτερες κάπες.

λισγάρι, τό: Σκαπτικό εργαλείο. Μοιάζει στο φτυάρι, αλλά είναι πολύ στερεότερο από εκείνο. Με αυτό έσκαβαν τά μαλακά χώματα, στους κήπους και όπου ο χώρος δεν «επαιρνε» αλέτρι. Τό έχωναν στο χώμα με τήν πίεση του ποδιού.

μαντζούνι, τό: Τό γιατρικό, τό φάρμακο, τό θεραπευτικό ιδιοσκεύασμα. *μασιά*, ή: Έ τσιμπίδα για τό τζάκι, ή πυράγρα.

μαστίχα, ή: Έδω πρόκειται για ένα είδος ζαχαρωτού με ζάχαρη, νιζεστέ και λίγη μαστίχα, χιώτικη, για να του δίνει ελαστικότητα. Του έδιναν πολτώδη μορφή και οί Γκέγκηδες τήν τοποθετούσαν πάνω σ' ένα μακρύ ξύλο, σαν φουρνόξυλο. Άπό εκεί μαδοῦσαν, μπορούμε να ποῦμε, με τά χέρια τους οί Γκέγκηδες ένα μακρύ σαν κορδόνι ζαχαρωτό σε μέγεθος ανάλογο με τό κέρμα, που θα έδιδε ο κάθε μικρός αγοραστής.

μεντέρι, τό: Σανιδένιος φαρδύς πάγκος, χωρίς άκουμπιστάρι στην πλάτη, στρωμένος πάντοτε με όμορφο κίλιμι. Στόν τοίχο, στην πλάτη έβαζαν όμορφη ύφαντή μπαντανία, με ώρατα κεντήματα. Συνήθως έμπαιναν δύο μεντέρια, τό ένα από τή μιá και τό άλλο από τήν άλλη μεριά (κόχη) του τζακιού.

μετελίκι, τό: Τό εὔτελέστερο από τά τουρκικά νομίσματα. Άντιστοιχοῦσε με δέκα παράδες, δηλαδή τό ένα τέταρτο του γροσιού.

μιτάρι, τό: Έξάρτημα του χωρικού άργαλειού. Άποτελείται από δυό γερές βέργες, σε απόσταση είκοσι έκατοστών ή μία υπό τήν άλλη, που συνδέονται μεταξύ τους με θηλιές από χοντρό ειδικό σπάγγο. Μέσα από αυτές τις θηλιές περνούν τό στημόνι για να παρασύρεται και ανεβαινοκατεβαίνει με τά μιτάρια.

μπακράτσι, τό: Παρόμοιο, αλλά μεγαλύτερο από τό κακάβι, που αναφέραμε προηγουμένως.

μπίκα, ή: Τό πιό μεγάλο από τά μαῦρα τσίγκινα σφαιροειδή κουδούνια, με ήχο βαρύ και δυνατό. Τό κρεμούσαν στα διαλεγμένα εκείνα τρα-

γιά, τὰ γκεσέμια, κατὰ τὴν ἑαρινὴ καὶ τὴ φθινοπωρινὴ μετακίνηση τῶν κοπαδιῶν ἀπὸ τοὺς κάμπους στὰ βουνά. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν κρεμοῦν καὶ στίς ἀγελάδες.

μπιλιτζίκι, τό: Τὸ βραχιόλι.

μπρισίμι, τό: Κλωστή ἀπὸ πολὺ στριμμένο μετάξι.

μπροστάρι, τό: Τὸ μπροστινὸ ὄρθιο σανίδι τοῦ σκελετοῦ (ξυλίκι) τοῦ σαμαριοῦ. Μαζὶ μὲ τὰ «κουτσάκια» τοῦ πίσω μέρους χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζονται τὰ «παῖδια» τοῦ σαμαριοῦ.

νταμάρι, τό: Ἡ ράτσα, τὸ εἶδος, ἡ φυλὴ.

ντόγκα, ἡ: Βελέντζα χωρὶς φλόκο.

ντουμπλόσι, τό: Μὲ μικρὸ ἀριθμὸ καρατιῶν χρυσό, μεγάλο στὸ μέγεθος, νόμισμα. Ἦταν στὸ μέγεθος τοῦ πεντόλιρου ἢ καὶ μεγαλύτερο. Κυρίως ἦταν αὐστριακό.

ξυλόχτενο, τό: Βαρὺ ξύλινο (ὄξιᾶς) ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Σ' αὐτὸ προσαρμοζόταν τὸ «χτένι» γιὰ νὰ χτυπιέται καὶ νὰ σφίγγει τὸ ὑφάδι στὸ στημόνι.

ὀτλάκι, τό: Τουρκικὴ λέξη. Τὸ δικαίωμα βοσκῆς σὲ ἓνα λιβάδι γιὰ λίγες μέρες. Ἐφαρμοζόταν καὶ στὰ κοπάδια τῶν Βλάχων, ὅταν τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ φθινόπωρο περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄλλων χωριῶν.

παράς, ὁ: Τὸ ἓνα τεσσαρακοστὸ τοῦ γροσίου. Ἐκατὸ γρόσια μιὰ χρυσὴ λίρα.

πατήστρες, οἱ: Ἐργαλεῖα τοῦ ἀργαλειοῦ. Δυὸ ἢ τέσσερις σὲ κάθε ἀργαλεῖο ἦταν ἀπαραίτητα δεμένες μὲ τὰ μιτάρια καὶ τὰ καρούλια. Οἱ πατήστρες ἦσαν τὰ πλανισμένα μικρὰ σανίδια ποὺ βρίσκονταν κάτω στὰ πόδια τῆς ὑφάντρας. Σὲ κάθε ἓνα ρίξιμο τῆς σαῖτας ἡ ὑφάντρα πατοῦσε μὲ τὸ πόδι τῆς τὴ μιὰ πατήστρα, ἔτσι ποὺ τὸ μιτάρι μὲ τὸ στημόνι νὰ ἐνσωματώσει τὸ ὑφάδι τῆς σαῖτας.

πιβάνια, τά: Ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὰ κIOUSTEKIA ποὺ προαναφέραμε.

πούλιες, οἱ: Ἐδῶ ἀφοροῦν ὠραῖα σχεδιάσματα ποὺ ἐπλεκαν οἱ γυναῖκες—οἱ Βλάχες κυρίως—στὶς μάλλινες γυναικεῖες κάλτσες. Οἱ πούλιες αὐτὲς παρίσταναν κόκκινα πουλάκια σὲ ἄσπρο φόντο ἢ ἀντίθετα καὶ τὰ ἐπλεκαν ἔτσι ὥστε νὰ πέσουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀστράγαλου.

πολτούρι, τό: Ἡ ἐθνικὴ ἐνδυμασία τῶν Γκέγκηδων τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Ντίμπρας, ἀπὸ δίμιτο κρουστὸ καὶ λεπτοῦφασμένο. Τὸ σακάκι, σὰν τὰ σημερινὰ μπουφὰν περίπου, καὶ παρόμοιο σαλβάρι, παράξενης ὁμως γιὰ ἐμᾶς κοπῆς. Εἶχε χρῶμα βαθὺ καρυδὶ μὲ βαριὰ κεντήματα ἀπὸ μπρισίμι τοῦ ἴδιου χρώματος.

ραβάνι, τό: Ὁ πλαγιοτροχασμός.

ροκοπόουλο, τό: Κυρτό, μεγάλο καὶ βαρὺ κλαδευτήρι.

σάισμα, τὸ ἢ *σάσμα*, ἦ: Χονδρὸ καὶ βαρὺ ὕφαντὸ στρωσίδι ἀπὸ τραγό-
μαλλο. Πολὺ ζεστὸ γιὰ τὸν χειμῶνα.

σακοράφα, ἦ: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Μεγάλῃ βελόνα μὲ φαρδὸν μάτι γιὰ νὰ
ράβουν τὰ σακιά καὶ ἄλλα χοντρά πράγματα.

σαμαρσκούτι, τό: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Ὑφασμα ἀπὸ ἄρνοπόκια ἢ ὑπὸ ἄλλα
σκάρτα μαλλιά πὺ ντύνουν οἱ σαμαράδες τῆ μέσα ἐπιοάνεια τοῦ
σιμαριοῦ, αὐτὴ πὺ ἔρχεται σ' ἐπαφή μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου.

σάρικα, ἦ: Ἀνδρική ἢ γυναικεία. Τὸ βαρύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ρούχα. Εἶχε
τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ παλτοῦ. Ἦταν ἀπὸ χονδρὸ δίμιτο μὲ μικρὸ
φλόκο ἀπὸ μέσα γιὰ ζέστη. Ἄσπρη γιὰ τοὺς ἄνδρες μὲ ἄσπρα σιρίτια
καὶ μαύρη γιὰ τὶς γυναῖκες μὲ κόκκινα σιρίτια.

σιγκούνι, τό, ἢ *σιγκούνα*, ἦ: Μάλλινο ἀπὸ λεπτὸ τρίκλωνο δίμιτο φόρεμα
χωρὶς μανίκια. Τὸ φοροῦσαν καὶ οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες σὲ διαφο-
ρετικὸ κόψιμο, πάνω ἀπὸ τὴν πουκαμίσα οἱ ἄνδρες καὶ πάνω ἀπὸ τὸ
φουστάνι οἱ γυναῖκες. Οἱ ἄνδρες τὸ φοροῦσαν ἄσπρο, χωρὶς νὰ ἀπο-
κλειόταν τὸ μαῦρο σὲ ἐκείνους πὺ δούλευαν σὲ μουρτάρικες δου-
λειές, μὲ ὁμοιόχρωμα σιρίτια. Οἱ γυναῖκες τὸ φοροῦσαν μαῦρο μὲ
πολλὰ σιρίτια καὶ μπισμιένια κεντήματα.

σινί, τό: Μεγάλο ταψὶ μὲ χαμηλὸ γύρω χειλός.

σοφράς, ὁ: Τὸ χαμηλὸ τραπέζι τῶν χωρικῶν. ὅπου τρῶγουν σταυροπόδι,
ὄχι μὲ καθίσματα.

σπαχής, ὁ: Ὁ φεουδάρχης, ὁ τιμαριοῦχος. Ὁ σουλτάνος τοῦ πυρμαχοῦ-
σε τσιφλικὶ γιὰ ἐκμετάλλευση, μὲ τὴν ὑποχρέωση ὅπως στὴν ἐπι-
στράτευση παρουσιασθεῖ μὲ ἓναν ὀρισμένον ἀριθμὸ στρατιωτῶν, πε-
ζῶν ἢ καβαλάρηδων, ἀνάλογο μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ τσιφλικίου ποῦ
τοῦ παρεχώρησε.

ταλαγάνι, τό: Ἐνα εἶδος μαύρης κάπας ὑπαίθρου, γιὰ τὸ κρύο καὶ τὴ βρο-
χὴ, χωρὶς νὰ εἶναι κάπα τραγομαλλίσια. Ραβόταν ἀπὸ μαῦρο χονδρὸ,
εἰδικὰ ὕφασμένο, ὕφασμα ἀπὸ μαλλὶ προβάτου (χωρὶς καθόλου τρα-
γόμαλλο). Εἶχε κουκούλα καὶ ἦταν ἀδιάβροχο.

τάλαρος, ὁ: Ψηλὸς καὶ στενὸς κάδος ἀπὸ δούγες ὀξιάς ἢ ὄρυός ἢ ρόμπο-
λου. Πλατὺς κάτω καὶ στενὸς ἐπάνω. Ἐκεῖ μέσα χτυποῦσαν τὸ γάλα
γιὰ νὰ βγάλουν τὸ βούτυρο καὶ νὰ μείνει ἡ ντάλα (τὸ ξινόγαλο).

ταμπακάς, ὁ: Ὁ βυρσοδέψης.

τέντα, ἦ: Μεγάλῃ μάλλινη καὶ χρωματιστὴ μὲ ζωηρά τετράγωνα σχέδια
χρωματιστὰ βελέντζα, χωρὶς φλόκο, χοντρή καὶ ἀδιάβροχη. Μὲ μιὰ
ἢ καὶ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔστηναν τὴ σκηνὴ τους οἱ Βλάχοι στὴ

διαδρομή που ἔκαμναν τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, ὅταν μετακινοῦνταν στὰ βουνά καὶ στὰ χειμαδιά.

τερλίκια, τά: Γυναικεῖες παντόφλες γιὰ μέσα στὸ σπίτι ἀπὸ τσόχα ἢ ἄλλο χοντρὸ λουσατό ὕφασμα, μὲ χίλια δυὸ κεντίδια. Τὰ φοροῦσαν κυρίως οἱ χανούμισσες.

τζανταρμάς, ὁ: Ὁ χωροφύλακας τῆς καριέρας. Λεγόταν καὶ ζαπτιές.
τυλιγάδι, τό: Ὑφαντικὸ ἐργαλεῖο. Ἐνα ξύλο σὰν τὴ ρόκα τοῦ γενεσίματος. Μ' αὐτὸ τύλιγαν τὸ νῆμα σὲ κοῦκλες γιὰ νὰ τὸ πᾶνε γιὰ βάψιμο.
τριχούλι, τὸ ἢ *τριχούλα*, ἡ: Παρόμοιο μὲ τὸ διχούλι, ἀλλὰ μὲ τρία τσατάλια, γιὰ τὰ δεμάτια, γιὰ τὸ τριφύλλι καὶ γιὰ τὸ χορτάρι. Μπορεῖ νὰ εἶναι ξύλινο ἢ καὶ σιδερένιο.

τσαμπάσης, ὁ: Ὁ μεσίτης ἀγοραπωλησίας κυρίως μεγάλων ζώων. Γραφικὸς τύπος στὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ σήμερα ἀκόμα.

τσαντήρι, τό: Σκηνή, κυρίως ἀπὸ παραβόπανο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο χονδρὸ ἀδιάβροχο ὕφασμα. Κλασικὸ τσαντήρι εἶναι αὐτὸ τῶν τσιγγάνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινούμενοι Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι στὶς ἀνοιξιὰτικες καὶ τὶς φθινοπωρινὲς μετακινήσεις τους ἔστηναν τσαντήρι στὸν δρόμο κάθε βράδυ.

τσαρδάκι, τό: Σκιάδα ἀπὸ κλαδιά δένδρων.

τσάφκα, ἡ: Τὸ τάσι, τὸ κύπελλο, χαλκωματένιο καὶ κασσιτερωμένο. Δεμένο μὲ μακριὰ ἀλυσίδα βρισκόταν σὲ ὅλες τὶς βρύσες ποὺ βρισκόταν πάνω στοὺς μεγάλους δρόμους γιὰ νὰ δροσίζεται ὁ διαβάτης.

τσικέτο, τό: Ἐνα εἶδος γιλέκου γιὰ τὶς γυναῖκες, συνήθως τὶς νεαρές. Ἀπὸ τσόχα ἢ ἀπὸ χονδρὴ φέλπα (βελουδο) σὲ σκούρους χρωματισμοὺς. Τὸ κόψιμό του ἦταν ἔτσι ποὺ νὰ προβάλλει κατάλληλα καὶ τὸ στήθος. Ἦταν ἀνοικτὸ ἔμπρὸς καὶ κούμπωνε μονάχα κατὰ τὴ μέση μὲ 3-4 κουμπιὰ ἀσημένια (σὰν μικρὰ αὐγά πουλιῶν) μὲ θηλιὲς μπρισιμένιες μὲ φοῦντες στὴν ἄκρη. Ἦταν βαριὰ κεντημένο μὲ μπρισιμένιες καὶ χρυσὲς κλωστές.

τσακρίκι, τὸ ἢ *τσακρίκα*, ἡ: Ἐργαλεῖο γενεσίματος μαλλιών, κυρίως γιὰ τὸ ὑφάδι. Γέμιζε ἐπίσης μὲ νῆμα τὶς σαΐτες τοῦ ἀργαλειοῦ.

τσοκάνι, τό: Κουδούνι μαῦρο τσίγκινο, σὲ σχῆμα μπίκας, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Εἶχε ἰδιόρρυθμο κουδούνισμα σὲ πολλοὺς τόνους καὶ τὸ κρεμοῦσαν στὸν λαιμὸ μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων γιὰ νὰ μὴ τὰ χάνουν στὴ βοσκή οἱ ἰδιοκτῆτες τους.

τσότρα, ἡ: Ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, μικρὸ καὶ φορητὸ, κυρίως γιὰ κρασί. Ἦταν παρόμοιας χρήσης μὲ τὴν κόφα.

τσουράπια, τά: Οἱ κάλτσες.

φασκιά, ἡ: Λωρίδα ἐπεξεργασμένου δέρματος, χοιρινοῦ ἢ βοδινοῦ, 15-

20 εκατοστών πλάτους και μήκους όσο το μήκος του ζώου, διπλωμένου περιελκτικὰ ἀνά 30-40 εκατοστά. Δὲν εἶχε τὴν ἐπεξεργασία τῶν σημερινῶν σολοδερμάτων, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη κατάλληλη γιὰ τὰ «τσαρούχια» (γουρνοτσάρουχα) τῶν τότε χωρικῶν. Πράγματα ποὺ δὲν ὑφίστανται σήμερα.

φεγγίτης, ὄ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος πρωτόγονου σιδερένιου φανοστάτη γιὰ δαδί. Στηριζόταν σὲ τρία πόδια καὶ πάνω κατέληγε σὲ μιὰ στεφάνη, ὅπου τοποθετοῦσαν τὰ ἀναμμένα δαδιά γιὰ νὰ φωτίζουν—νὰ «κάνει φέξη»— στὸν χῶρο τοῦ δωματίου.

φέλπα, ἦ: Τὸ βελουῶδο.

φέξη, ἦ: Ὁ φωτισμός. Ἐδῶ ἀναφέρεται γιὰ τὸ εἰδικὸ καὶ κατάλληλο δαδί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν φεγγίτη γιὰ φωτισμό. Τὸ ἔλεγαν «δαδί γιὰ φέξη», γιὰτι τὰ ἄλλα ποὺ ἦσαν γιὰ προσάναμμα ἦσαν κατώτερης ποιότητος.

φ'κέντρα, ἦ: Τὸ βούκεντρον, ἢ βουκέντρα.

χαβάνι, τό: Εἶδος ξύλινου γουδιοῦ γιὰ τὴ μαγειρική.

χολέβια, τά: Τὰ περιπόδια. Οἱ κάλτσες τῶν τσολιάδων, ποὺ φοριοῦνται ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ μηροῦ μέχρι τὸν ἀστράγαλο. Ἦσαν ἀπὸ πολὺ λεπτὸ δίμιτο δίκλωνο, ποὺ οἱ Βλάχες τὸ ὕφαιναν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ οἱ ραφτάδες τὸ ἔραβαν μὲ μεγάλη μαστοριά. Κουμπώνονταν ἐπάνω σὲ τιράντες—σὰν τὶς σημερινὲς ζαρτιέρες τῶν γυναικῶν—ἀπὸ τὴ μέση καὶ συγκρατοῦνταν μὲ στάφα. Ἡ στάφα πάλι ἦταν ἓνα στενὸ πετσάκι ποὺ περνοῦσε κάτω ὅπὸ τὸ πέλμα καὶ κουμπωνόταν στὸ χολέβι μὲ δυὸ κουμπιὰ στὸν ἀστράγαλο, τὸ ἓνα ἀπὸ μέσα καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο τυλιγόταν μιὰ μαύρη καλτσοδέτα μὲ μιὰ φούντα στὸ πίσω μέρος.

ΕΠΕΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
(Γρεβενού)

<p>«Echos d'Orient» Revue Trimestrielle d'Histoire de Géographie et de Li- turgie Orientales, t. XXXV, année 1936, Paris, σ. 303- 306.</p>	<p>Heinrich Geizer Der Patriarchat von Laodicea, Leipzig 1902, σ. 31, 33, 48- 125.</p>	<p>«Αθήναι» «Αλεξάνδρ» Σύντομος ιστορική περι- γραφή της «Περὶ Μητρο- πόλεως Βελυβριανῶν κλπ.» Κλίμακα 1858, σ. 98, 103, 107.</p>	<p>Βασ. Γ. Ἀλέξ. Μητροπο- λίτου πε. Ἀθηνῶν Ἐπισκοπικὴ κατάλογος τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχαῖς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσης ἀπὸ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φα- ρον», Ἀθήναι 1975, σ. 35 καὶ 36.</p>	<p>Τὰς παρακάτω ἰδίως Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπισκοπὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλ- λάδος ἀπὸ τοῦ 1800 μέχρι σήμερον, Ἀθήναι 1982, σ. 978 καὶ 979.</p>	<p>Ἐπίσκοποι ΙΑ' αἰῶν Ἰωνίνης Κενόχρωρος 1423 Νεόφυτος</p>	<p>Ἐπίσκοποι Μητροπολίτες</p>	<p>Ἐπίσκοποι Μητροπολίτες</p>	<p>1071-1100 Ἰωάννης Κανό- ζαρος * 1186 Κωνσταντῖνος 1398 Νεόφυτος 1422 Χρυσόστομος 1481 Νεόφυτος 1528 Δωρόθεος Α' 1538 Στυθέων 1566 Αἰδώνιος 1566 Δημήτριος 1592 Κασσιανός 1615-1624 Σέργιος Α' 1623 Ἀνθίμος Α' 1624 Ἰωάσαφ 1628-1630 Δανιήλ 1630-1633 Γαβριήλ Α' 1652 Βηροσερίων 1668 Γρηγόριος Α' 1670 Κύριλλος Α' 1676 Παγκράτιος 1676-1684 Θεοφάνης Α' 1691-1719 Θεοφάνης Β' 1720-1728 Χρυσάνθος 1730-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος 1749 Μακάριος 1753-1756 Σπυραΐμ 1759-1767 Γρηγόριος Β' 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ Β' 1792 Νεόφυτος 1792-1806 Γαβριήλ Γ' 1807 (3) Γρηγόριος Γ' 1803-1820 Βαρθολομαῖος 1820-1822 Γαβριήλ Δ' 1827-31 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-64 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976- Σέργιος Β'</p>	<p>Θεόδ. Κ. Π. Σαβιτρίνης</p>
<p>1422 Νεόφυτος</p>	<p>1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1624 Ἀνθίμος Α' 1623 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ Α'</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ 1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος 1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης 1900 Δωρόθεος 1910 Ἀγαθάνγκλος 1911 Αἰμιλιανός Α' 1911-1924 Αἰμιλιανός Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερίσιμος 1943-1950 Θεοκλήτος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976- Σέργιος</p>	<p>1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>
<p>1766 Γρηγόριος</p>	<p>1749 Μακάριος 1753-1756 Σπυραΐμ 1767 Γρηγόριος</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976- Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>
<p>1538 Στυθέων 1566 Αἰδώνιος 1566 Δημήτριος 1615-1624 Σέργιος 1623 Ἀνθίμος 1624 Ἰωάσαφ 1630 Γαβριήλ 1652 Βηροσερίων</p>	<p>1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1624 Ἀνθίμος Α' 1623 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ Α'</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ 1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος 1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης 1900 Δωρόθεος 1910 Ἀγαθάνγκλος 1911 Αἰμιλιανός Α' 1911-1924 Αἰμιλιανός Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερίσιμος 1943-1950 Θεοκλήτος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>
<p>1422 Νεόφυτος</p>	<p>1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1624 Ἀνθίμος Α' 1623 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ Α'</p>	<p>1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσάνθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος</p>	<p>1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεωργίου Α' 1781-1791 Γαβριήλ</p>	<p>1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ 1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος 1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης 1900 Δωρόθεος 1910 Ἀγαθάνγκλος 1911 Αἰμιλιανός Α' 1911-1924 Αἰμιλιανός Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερίσιμος 1943-1950 Θεοκλήτος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>	<p>1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεωργίου Β' 1874-88 Κύριλλος 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάνγκλος 1910-11 Αἰμιλιανός Α' 1911-20 Αἰμιλιανός Β' 1920-24 Αἰμιλιανός Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερίσιμος 1943-50 Θεοκλήτος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος</p>

* Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Vice-
luis Laurent. Le corpus des
seaux de l'Empire Byzanti-
m, t. V/2, Paris 1965, No
1509, p. 338.

SUMMARY

Theodore K. P. Sarantis, Grevena (a contribution to its history).

Information about this mountainous region of Southwestern Macedonia, which today constitutes, almost in its entirety, the province and prefecture of Grevena and which is located far away from the main land-communication lines, is limited and confused for a period covering many centuries.

In ancient times it constituted part of Tympeha, one of the big provinces of Upper Macedonia, which contributed a unit or «taxis» of «pezeteri», the so-called «Tympeha taxis», to the army of Philippe and Alexander the Great.

In the Middle Ages and during the years of Byzantium it became part succesively of Illyria, of the Illyric «Thema» and finally of the Macedonian «Thema».

Later, during the Turkish Occupation, it constituted a «Kazas» and was part of the «Pashalik» of Ioannina. In 1839, at the great reorganization of the provinces of the Ottoman Empire, the «Kazas» of Grevena became part of the «Shantzak» of Serbia, which belonged then to the «Vilaet» of Bitoli (Monastiri).

After its liberation in 1912, it were set up to a «Hypodioikisi» (undergovernorship) of the Kozani prefecture and together with a number of villages from the Larissa prefecture (Deskati etc.) it made up the Grevena province.

The villages of this prefecture are poor and «form small towns» in a wooded region, according to Strabo. They suffered numerous disasters and underwent drastic changes in the passage of time. It has been reported that during the Turkish occupation there were initially more than 125 villages, but during the 19th century their number was reduced to less than 100. Today the Grevena prefecture comprises 111 villages, mostly of small size, and has a population of 36.000 people (1981 census).

Until the beginning of the 18th century the entire population of the province were Christians. At that time began in the province a relentless and forced conversion of the Greek population to Islam so that by the beginning of the 19th century, when this disaster ended, 15 villages had been

completely converted and an equal number partially infected by the religion of Muhammad. Finally 15 to 20% of the population was converted to Islam without, however, ever abandoning the Greek language.

These Greek Christians, who became Muslims under these conditions, were for unknown reasons called «Valaades» and until 1924, when they left Greece during the exchange of population, maintained a perfect and total use of the Greek language, without ever using or learning a word of Turkish.

We have no information about the exact date of the construction of the city of Grevena. None of the ancient settlements, that the excavations and historians have unearthed in the area, is located at the exact site of the present-day Grevena.

Historical evidence indicates that Grevena existed during the 10th century even as the See of a Bishop («Episkopos»). This means that it was a city older than Siatista, Kozani, and other cities of Western Macedonia.

The presence of old ruins at the site of the presentday quarter of «Mitropolis» (Varossi) indicates that the city must have existed long before the 10th century when it was already the See of a Bishop.

During the Turkish Occupation, its population suffered many catastrophes and underwent many fluctuations. It has been reported that before 1800 it comprised 2000 Christian families. Today (1981 census) it has 7113 inhabitants.

It is also difficult to identify the origin of the city's name, which appears in many variations as Greveno, Grevena, Graivena, Grevaina, and Grivaina. The Greek vocabulary and etymology offer no help in solving this problem. The name appears to be barbaric and was most probably imposed by the barbarians who raided these provinces repeatedly during the Middle and Byzantine Ages.

The Episcopacy («Episcopi») of Grevena is one of the oldest of Western Macedonia. A variety of historical evidence indicates that it existed during the 10th century. Written documents mentioning its existence date back to the 11th century.

At the beginning of the 17th century the Episcopacy of Grevena became a «Metropolis». It had always constituted part of the 1st Justinian Archiepiscopate of Achrides and All of Bulgaria until 1767 when this Archiepiscopate ceased being «autocephalous» and the Metropolis of Grevena came directly under the Patriarch of Constantinople.

In 1912, when the Grevena province was liberated from the Turks, the Metropolis of Grevena was annexed to the Autocephalous Archiepisco-

pate of Athens and All of Greece, as it happened to all the Metropoles of the New Territories.

Information on the names of Bishops and Metropolites of the See of Grevena is scarce and fragmented. From the beginning of the 19th century onwards, however, we possess complete information about the prelates of the Metropolis of Grevena.

The Western part of the prefecture of Grevena, which includes the most mountainous terrain, comprises exclusively villages of vlach-speaking population, which in the 19th century was estimated by the Metropolis of Grevena to constitute one third of the entire population. We have attempted therefore to investigate and throw light into the case of one Episcopate that preoccupies historical research, that of «The Episcopate of Vreanitis or Episcopate of the Vlachs» which was consistently and continuously mentioned in the «Taktika» of the Constantinople Patriarchate until the 18th century.

Unfortunately we have not succeeded in collecting enough material on this interesting topic. It is unknown when this Episcopate was founded, where its See was located, and who its prelates were. What we know only is that it existed until the 18th century.